

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра Історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

на тему «Джон Х'юз та індустріалізація Донецького вугільного басейну»

Виконав : студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Лебідь Костянтин

Керівник : к.і.н., ст. викладач

Захарченко Євген Юрійович

Рецензент: к. і. н., доцент

Любавський Роман Геннадійович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДОНБАС ДО ПРИХОДУ ДЖОНА Х'ЮЗА ТА ПЕРШИЙ ВНЕСОК В РОЗВИТОК РЕГІОНУ	9
РОЗДІЛ 2. ДЖОН ДЖЕЙМС Х'ЮЗ І КОНКУРЕНЦІЯ НА ДОНБАСІ.....	26
РОЗДІЛ 3. ЮЗІВКА – ЯДРО ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ	40
• 3.1 Житлова забудова та її мешканці	40
• 3.2 Освіта Юзівки.....	49
• 3.3 Релігія та Юзівка.....	53
• 3.4 Комерція, торгівля та зарплати.....	56
• 3.5 Культура, розваги та відпочинок.....	62
ВИСНОВОК	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75
ДОДАТКИ	81

ВСТУП

Актуальність теми. Донбас був завжди потужним промисловим центром, регіони Донецької та Луганської областей були системоутворюючими для національної економіки та вітчизняної промисловості. На цій території відбувалась гонитва за технологіями та соціальними проектами. Їх частка у структурі промислового виробництва складала четверту частину всього промислового потенціалу України. На початку ХХ ст. Донбас виробляв більшість металу й вугілля Російської імперії, мав домінуючий відсоток в забезпеченні економічної модернізації імперії базовою сировиною. Аналогічна ситуація і з СРСР, Донбас був самим потужним промисловим регіоном для держави.

У вітчизняній історичній науці відсутні єдині підходи стосовно часових меж та етапів розвитку промислового перевороту в Україні. Як на Донбасі, так і в решті українських земель Російської імперії він розпочався пізніше, ніж у Великобританії, США, Франції – майже одночасно з Німеччиною, у 30-40-х рр., і завершився у 70–80-х рр. ХІХ ст. Початком технічного перевороту вважають поступове впровадження у виробничий процес різноманітних машин, що використовували силу пару. Завершення промислового перевороту відбувалося разом із розбудовою великої машинної індустрії, котра випускаючи для виробничої сфери різного роду парові машини та інші механізми, забезпечувала процеси виробництва відповідними необхідним устаткуванням .

Розвиток цих областей зумовлений історично сформованою орієнтацією економіки країни на розширення екстенсивної експлуатації природних ресурсів. Сучасні проблеми промислового розвитку Донецької та Луганської областей визначаються геополітичними обставинам, які склалися на початку ХХІ ст.

Події ХХІ століття набувають особливої актуальності. З 2014 року українські землі починають страждати від російської окупації, промисловий

регіон в першу чергу. Регіон потрапляє під шквал російської пропаганди та впливу, за для скривлення історичної ідентичності регіону та переробленню фактів. Сучасна російська інформаційна машина порушує питання приналежності регіону тій чи іншій державі. Не спираючись ні на українські, радянські, довоєнні російські наукові праці та дослідження, окупаційна російська влада скривлює історичну приналежність регіону в своїх геополітичних інтересах. Особливо під вплив потрапляє місцеве населення, відбуваються спроби спотворення усвідомлення етнічної приналежності. Створюється інформаційний контроль, відчуження від реальної історії іноземного капіталістичного впливу європейських держав. Саме ці події роблять вивчення історії Донбасу актуальною як ніколи раніше.

Об'єктом вивчення є вплив іноземних капіталістів на розвиток та формування Донбасу.

Предметом дослідження є важка промисловість та будівництво. Вплив іноземних інвесторів та місцевих підприємців, компаній, в центрі уваги перебуває Джон Джеймс Х'юз

Хронологічні межі нашого історичного дослідження охоплюють період з 1721 року – перших розвідок покладів вугілля – до зміни політичного режиму з монархії на соціалізм, приходу до влади В. І. Леніна в 1917 році.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Катеринославської губернії – південь колишньої Російської Імперії. Сучасна територія Донецької, Луганської областей, Криворізький басейн України. Також сучасна

Метою дослідження є дослідження ступені впливу іноземних інвесторів на розвиток промисловості в регіоні, хід розвитку та модернізації промисловості. Дослідити важливість, ступінь іноземних товариств, підприємств на формування міст.

Огляд історіографії. Події Донецького регіону час від часу перебували в полі зору істориків, певної актуальності тема набувала після подій 1917 року, а також після незалежності України та в XXI сторіччі.

Історіографію можна розділити на українську, радянську, російську та європейську.

Російська історіографія часто виступає і в якості джерела. Великий інтерес російської влади до промислового регіону спочатку виливався у кількісні спроби вивчення регіону. Звідси ми отримуємо велику кількість видань до 1917 року присвячені вивченню корисних копалин та покладів. До паперових джерел належать накази, записки, устави та інші документи. Устави будучи певною збіркою регулюючих правил, надають відомості про внутрішні правила компаній, товариств, гуртків тощо. Вони склалися як в великих організаціях так і в набагато менших за кількістю членів, співробітників гуртків або товариств. Наприклад «Устав Новороссийского общества с ограниченной ответственностью» може розкрити внутрішні бюрократичні процеси. В свою чергу «Устав Юзовского спортивного общества» більше розповість про певні культурні особливості.

Інформативним джерелом інформації стають праці, записки, видання самих гірничих інженерів та підприємців. Наприклад гірничий інженер Аполлон Федорович Мевіус має декілька наукових праць: «Будущность горнозаводского промысла на Юге России», «Горное училище С. С. Полякова. Южно-Русский Горный листок», «Обзор постепенного развития горного промысла на Юге России. Южно-русский горный листок» т.д. Російська історіографія до 1917 року, виступає інформативним джерелом із цікавими зауваженнями, вона транслює формування підприємств, міст, їх розвиток та буття.

На початку радянської доби такий дослідник як М. Яворський віддавав перевагу вивченню промисловості регіону у дореволюційну добу, розглядаючи формування всеросійського ринку, форми залучення іноземного капіталу, становище пролетаріату тощо. Наукова література цього періоду вирізняється багатим джерельним матеріалом, оригінальністю дослідницьких підходів, серед яких розвідки про становище українського господарського

організму в оточенні чужого економічного світу, про боротьбу капіталів за український ринок

Радянська історіографія зосереджує свою увагу на цифрах, вона вдається більше до промислових процесів та фокусується на розвитку саме підприємств. Вона має свої суперечливості, хоча вона наповнена фактичним та статистичним матеріалами, ми маємо розуміти що політико-ідеологічна розмитість, погіршує та зменшує дослідницьке поле. Якщо іноземці капіталісти намагались зобразити Донбас як голий степ, себе зазначити засновниками підприємств та містечок, звісно романтизуючи свої досягнення. То при радянській цензурі, особливо в перші роки після революції, соціалістичний світ не зображував капіталістичні досягнення так ярко, особливо коли сам Ленін до приходу влади критикував капіталістичних підприємців.

Після закінчення Другої світової війни, з послабленням тиску тоталітарної системи до дослідницького поля повернулася економічна історія кінця XIX – початку XX ст. З'явилась низка робіт з історії народного господарства СРСР і УРСР, в яких чільне місце відводилося економіці Донецького регіону. У працях Г.Д. Бакулева, С.Г. Струмиліна, П.О. Хромова, Д. І. Шполянського та інших був поданий обширний фактичний матеріал щодо розвитку окремих галузей промисловості Донбасу, залізничного транспорту, монопольних об'єднань тощо. Проте концептуально вказані дослідження практично не відрізнялися між собою і містили набір стереотипних висновків. Через своє стратегічне для Радянської держави значення цей регіон і в науковому відношенні перебував під пильним наглядом відповідних партійно-державних структур, що значно обмежувало науковий пошук істориків.

Зміна історіографічної ситуації проявилася і в появі спеціальних праць іноземних дослідників, наприклад Т. Фрідгута. Він висвітлює позитивні сторони капіталістичних відносин, ринкової торгівлі, покращення життя та розвитку соціальної інфраструктури. Паралельно з цим описуючи міграційні,

етнічні та соціальні проблеми. Цьому сприяло розширення доступу до архівних джерел.

В багатьох випадках, сучасна же історіографія йде двома шляхами стосовно дослідження регіону. В першому випадку зображується заводські та шахтарські поселення як місце з тотальним гнобленням місцевих жителів, містотворні підприємства виступають майже не експлуататорами. В другому випадку з прибільшеннями романтизують та перебільшують внесок підприємців, забуваючи що все робилось руками звичайних працівників.

Інші наукові праці намагаються бути більш об'єктивними. Українська історіографія налічує декілька дійсно гарних видань. Наприклад «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія / В. О. Куліков». Автор робить спробу відійти від романтизованого образу соціальної гармонії між підприємствами, також спростувати образ демонізованого образу тотальної експлуатації та несвободи. Досить детально зображує заводські та шахтарські поселення, не тільки фізичні простори та також переплетіння різних культур, інтересів, уявлень про життя. Подібна наукова праця: « Юз і Юзівка. / Гайдук В.А., Ляшенко В.Г. , Мозговий В.І., Навка І.П. Пер. англ. текстів І. М. Яндоли; підбір і рубрикація худ. текстів Л.Г. Вергазової./ Під загальною ред. Гайдуга В. А. Донецьк: «Фирма «Кардинал». 2000. 320 с.». Автор детально зображує особливі культурні надбання, поєднання української та іноземної спільноти, все це паралельно з соціальною інфраструктурою що розвивається.

Проблема української історіографії полягає в її кількості. Українська література налічує багато видань котрі стосуються гірничої промисловості, особливостей підземного видобутку, геофізики, геологічних досліджень, гідроекологічних процесів і т.д. Кількість літератури присвяченої історії формування міст, підприємств набагато менша.

Огляд джерельної бази дослідження. Джерела можна поділити на наративні, письмові та речові.

Великим джерелом є самі підприємства, споруди, заводи, шахти, цехи, станції, кар'єри та вся інша інфраструктура промислового регіону. Багато заводів, шахт залишилось і функціонують зараз, деякі з них покинуті, але конструкції досі нагадують про свої промислові розмахи. В XIX ст. вже існували пристрої котрі могли фотографувати, тому ми маємо цікаві зображення кінця XIX – початку XX ст.

Але в нашому випадку більш інформативні будуть джерела на папері. Різного роду документи, починаючи від угод і закінчуючи статистичними даними. Гарну інформацію містять архівні джерела, але в більшості будемо використовувати історіографію.

РОЗДІЛ 1. ДОНБАС ДО ПРИХОДУ ДЖОНА Х'ЮЗА ТА ПЕРШИЙ ВНЕСОК В РОЗВИТОК РЕГІОНУ

В ХХІ столітті Донецький вугільний басейн відомий як основний постачальник високоякісного вугілля для енергетичної системи та металургійної галузі народного господарства України. Територія вугільного басейну вивчається вже десятки років, відомі великі поклади кам'яного вугілля, вогнетривкої глини та великі поклади солі¹.

Регіон завжди був потужним промисловим центром, промислові регіони Донецької та Луганської областей були системоутворюючими для національної економіки та вітчизняної промисловості. Їх частка у структурі промислового виробництва складала четверту частину всього промислового потенціалу України. Станом на 1984 рік добуток вугілля був 712 млн. тон. На той час СРСР займав провідні місця у світі, ключову роль займав Донецький вугільний басейн².

Щоб стати одним із найбільш заселеним та урбанізованим регіоном країни, потрібно було пройти довгий шлях індустріалізації. Передумов було достатньо, від великих покладів корисних копалин до сприятливих погодних умов. Доля регіону залежала тільки від людської рішучості та індустріального розвитку.

Швидкими темпами регіон почав розвиватися із приходом іноземних капіталістів. Хоча перші відомості про існування кам'яного вугілля в Донецькому басейні відносяться до кінця XVII століття³. Сучасна російська історіографія, частково радянська історіографія зазначає великі обсяги

¹ Вивалоутворення у гірничних виробках шахт Донбасу. / Кошелев К. В., Бурма І. І., Герасимчук Д. А., Кошелев О. К. К: Техніка, 1944. 135 с.

² Братченко Б. Ф.. Уголь СССР. М.: Недра, 1985. У26. 207 с.

³ Ломако М.М., Кулішов М.В. Із історії першого видобутку кам'яного вугілля у Донецькому басейні // Матеріали 18-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Краматорськ, 26-28 вересня 2019 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. — Краматорськ, 2019. – С.189-193.

виробництва Радянського союзу на українській землі, але не зазначають великий та важливий іноземний вплив. Найважливішим кроком розвитку промисловості в радянському світі стали технології західного світу та іноземні капіталісти. Донбас не став винятком.

Виділяється одна особа, котра сприяла дуже швидкісному розвитку регіону – Джон Х'юз. Свою діяльність на українських землях він почав у 1869 році, але перші спроби індустріалізації регіону робила російська влада ще до приходу Джона Х'юза.

Донецьк до приходу Х'юза існував у вигляді селища, був меншим за розмірами, кількістю населення, заводів, магазинів та іншої інфраструктури.

За даними перепису 1859 року, в місті що зароджувалось та наближених селах, котре поступово поглинало місто, мешкало 2279 чоловік. Зазвичай місцеві жителі були селянами, основною галуззю яких було аграрна діяльність, але одночасно зростала орієнтація на промислове виробництво. Люди йшли на рудники для «підробітку», після чого повертались до селянської праці. Тобто не було безлюдного поля, територія була заселена людьми, але без розвиненою інфраструктури⁴.

У 1721 експедиція на чолі з комендантом Бахмутської фортеці капітаном Семеном Чирковим та управителем місцевих солеварень Микитою Вепрейським відкрила значні поклади вугілля в урочищі Скелеватому, поблизу р. Лугань, за 30 км від Бахмута. В тому же році, вугільні родовища були розвідані російським інженером Г. Г. Капустіним. Дещо пізніше, в 1792 році катеринославський губернатор приказав фахівцям гірничого відомства обстежити узбережжя Сіверського Донця, в місті з сучасною назвою Лисичанськ. Після виявлення великих покладів вугілля, за указом Катерини II від 14 листопада 1795 року було засновано ливарний завод.

⁴ Юз і Юзівка. / Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П. Пер. англ. текстів І. М. Яндоли; підбір і рубрикація худ. текстів Л.Г. Вергазової./ Під загальною ред. Гайдука В. А. Донецьк: «Фирма «Кардинал». 2000. 320 с.

Російське самодержавство чотири рази намагалось побудувати металургійний завод на сході України але з кожним разом зазнавало невдачі. Першим в Донецькому басейні було будівництво металургійного заводу в Луганську, про який вже було згадано вище. Наділений широкими повноваженнями приїхав з Уралу Карл Гаскойн – статський радник та кавалер російського ордену англійського походження.

В 1795 році царський уряд надав для розпорядження 650 тисяч рублів, забезпечило матеріалами з Петрозаводську. Також уряд дозволив використовувати для будівництва заводу військово полонених поляків разом з українськими селянами⁵.

Це було перше металургійне підприємство таких великих масштабів. Тут було збудовано першу в Україні вугільну шахту глибиною 36,2 метри. На ведучих посадах місця займали спеціалісти іноземного походження. За пошук та розробку відповідав Т. Ропер – англійський інженер, з 1797 року шахту очолював А. Сміт. Головним механіком доменної печі та повітродувки був чоловік з фамілією Фокер.

В якості місця для заводу, кавалер російського ордену обрав трикутник утворюваний рікою Ольховка при впаданні річки Лугань. Адже для добутку вугілля потрібно не тільки поклади корисних копалин, а також і вода. Але в нестача досвіду в вугільно добувній справі почали виявлятися вже на старті. Розміщення заводу було далеким від покладів вугілля, вугілля котре видобувалось не коксувалось, великі прорахунки та помилки будівників призводили к постійним поламкам, великі оклади англійським архітекторам та механікам не виправдовували свої очікування. Наслідком став чавун поганої якості та занадто дорогий у виробництві, через що працю доменної печі зупинено, завод закрито.

⁵ Гонимов И. А. Старая Юзовка. Сталино: СОИ. 1955. 130 с.

Вже на початку XIX століття вугілля добувалось місцевими поміщиками, імена яких залишились в топонімічних назвах: Авдютьївка, Алексєєвка, Грикор'євка, Рутченкове, Ларіно, Любимівка і т.д.

З часом досліджувались вугільні, рудні місця народження та відкривались нові. Французький геолог-інженер Гійом Фредерік Ле Пле описав 135 вугільних та 22 рудних родовищ. Але в свою чергу мав дуже скептичні та парадоксальні вислови стосовно місцевих українців. А саме зазначав, що українці дуже звикли до родючої землі, та не стануть працювати в гірських розробках, навіть якщо їх труд буде дуже високо оплачуватись. Згодом час показав що реальність зовсім інша від думок Ле Пле. Але навіть в умовах якщо місцеве населення не захоче працювати, нічого не завадило би переселити робітників з інших місць, або раніше наприклад уряд взагалі дозволяв використовувати в будівництві заводу в Луганську, військовополонених поляків разом з українськими селянами. Тому вислови французького інженера здаються абсурдними, і не дивлячись на це, його підтримали чиновники. Це була друга спроба налагодити будівництво, яке не пішло далі опису покладів.

Після невдалих спроб на Донбасі, російська влада намагалась створити виробництво в Керчі, але події Кримської війни призупинили ці процеси. Тому знову новий металургійний завод почав будуватись в самому центрі Донецького вугільного басейну. Новий завод будувався поблизу Микитівки – зараз сучасне місто Горлівка, також поблизу будувались шахти⁶.

Через відсутність сучасних технологій, виробництво було повільним. Вугілля добуते в Микитівських шахтах, спалювалось при виробництві чавуну, змішувалося в кокс та набирало дуже високі температур. В результаті чого домна піч вигоріла та потребувала ремонту. Було прийнято рішення побудувати нову домну, що не втілили в життя.

⁶ Гонимов И. А. Старая Юзовка. Сталино: СОИ 1955. 130 с.

Четвертий крах російського будівництва – будівництво металургійного заводу в Лисичанську. За декілька років до старту діяльності Джона Х'юза, в 1866 році починається будівництво заводу в Лисичанську. Місцеве вугілля мало багато золи, сери та не мало можливість к коксуванню. Через зазначенні недоліки вугілля, новий завод виробляв чавун поганої якості та дуже в малих кількостях. Було прийнято рішення закрити завод⁷.

Треба зазначити, що ці спроби зробити великі підприємства не пройшли безслідно, адже побудовані заводи не зникли в повітрі. З часом до них повертались та намагались поновити виробництво. Наприклад ливарний завод в Луганській області, будівництво котрого почалось в 1975 році, він не був покинутий назавжди. В 1840-х роках він досяг найвищого для себе рівня видобутку вугілля з моменту свого існування. Якщо казати про конкретні цифри, то станом на 1846 рік було видобуто 411 тон вугілля.

До приходу іноземців з великим капіталом, на теренах Донбасу існували місцеві поміщики з грошима, котрі будували свій бізнес. В 1820-х роках активно з'являлись перші дрібні шахти. В 30-х роках ХІХ ст. добувалось в багатьох місцевостях українського Донбасу: район сучасного Лисичанську, Горлівки, Донецька та інших. Потужність підприємств місцевих поміщиків була невеликою⁸.

Порівняємо видобуток в 1839 році, який складав 855 тисяч пудів на рік, то в 1850 році приблизно 1 млн. пудів на рік. Тобто розвиток видобутку був дуже повільним. Селянські шахти не могли похвастатися великою глибиною, максимальна глибина 25 метрів. 25 метрів глибина в 30-х роках ХІХ ст., коли на великому підприємстві в 1795 році зробили шахту завглибшки 36,2 метри. Способи видобутку корисних копалин були дуже примітивними: лопата, молоток, лом, клин, кайло, ручний вороток із мотузкою й кошівкою та робочі руки шахтаря. Вугільні масиви підрізали в підшві врубом і здійснювали

⁷ Гонимов И. А. Старая Юзовка. Сталино: СОИ 1955. 130 с.

⁸ Юз і Юзівка / Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П... 320 с.

відбивку вугілля, враховуючи що це все робилось вручну, праця була дуже небезпечною. Робота в шахті супроводжувалась обломами, завалами вугілля, що було також негативним показником. Шахти у переважній більшості випадків працювали на відсталій техніці, а поміщицькі, до реформи 1861 р. на непродуктивній кріпацькій праці.

Отже, до приходу Джона Х'юза та інших капіталістів на сході України вже вівся видобуток вугілля. В першій половині XIX століття шлях розвитку промисловості був повільним та важким. Поступовий та неспішний розвиток зумовлювався повільними темпами економічного розвитку регіону та обмеженими транспортними можливостями. Але це були перші спроби індустріалізації регіону, геологічні розвідки обіцяли успіх та згодом приманили тих самих іноземців з великою кількістю грошей.

Джон Х'юз – британський гірничий інженер, директор Мільвольського заводу в Лондоні, практично батько індустріального міста Юзівка. Сама назва майбутнього сучасного міста каже за причетність цього інженера к розвитку. Звичайний народ називав іноземця Джоном Юзом, звідки пішла і топонімічна назва майбутнього міста – Юзівка⁹.

Причина становлення Х'юза як гірничого інженера пов'язана з його місцем народження та батьком. Майбутній британський інженер народився в родині інженера-металурга на півдні Уельсу в Англії, це був 1814 рік¹⁰. Як відомо, в Англії період з 1780-х по 1840-ві роки проходить промислова революція. Англія проходить етап від аграрно-феодальної економіки до промислова-капіталістичної. Маленький хлопчик Джон своїми очима спостерігав як змінюється його країна. Цьому «спостереженню» сприяв і батько Джона Х'юза. Отримавши домашню освіту він пішов працювати до

⁹ Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П. Юз і Юзівка... . 320 с.

¹⁰ Дынгес, А. Англичанин по происхождению / А. Дынгес. Донецк, 1999.

батька на металургійний завод Кіфартфи, де зміг особисто отримати гарну практику та оволодіти тонкощами виробництва металу¹¹.

Свій бізнес він розпочав тільки в 48 років, до цього віку він працював на заводі батьки, за такий тривалий термін він став досвідченим гірничим інженером. Та маючи великий досвід праці за плечима, в 1852 році стає власником заводу «Уксайд Енджиніринг» у м. Ньюпорті. Прийшовши до управління та маючи свій бізнес та капітал, вже освіченого інженера охопила прага впровадження нових технологій та методів металургійного виробництва. Він почав експериментувати з паровими двигунами та кораблебудуванням. Вже в 60-х роках він зміг зробити собі ім'я як в Англії так і за кордоном¹².

В 60-ті роки на Донбасі проходить успішна розвідка корисних копалин в Донецькому вугільному басейні, також відкриття нових родовищ Криворіжжя. Протягом 1866–1873 років видається цілий ряд концесій - договір про передачу природних багатств, підприємств, інших господарських об'єктів, що належать державі чи місцевим органам влади, в тимчасову експлуатацію іншим державам, іноземним фірмам, приватним особам. Видавались концесії на будівництво чавуноплавних та рейкопрокатних заводів на досить пільгових і навіть заохочувальних для їхніх організаторів умовах.

Тому в 1869 році Джон Х'юз викупив концесію у князя Сергія Кочубея за 24 тисячі фунтів стерлінгів. Завдяки своїм зовнішнім знайомствам Джон був досить обізнаний придворними сферами в Росії. Рішення про придбання концесії було також гарно обдумане, Х'юз був обізнаним і гірничій справі регіону. Англієць також вже мав до цього контакт з російським урядом, а саме його завод виробляв броньовані щити для військових кораблів, які були використані в Кронштадтській фортеці. Вже в 1869 році купив землю у князя

¹¹ Бондаренко, О. Кузнец из Мертир-Тидвила / О. Бондаренко // Удачный выбор. 2009. - № 74-75.

¹² Юз і Юзівка / Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П... . 320 с.

Сергія Вікторовича Кочубея в Катеринославській губернії і знав де буде проходити будівництво¹³.

Хоча існують протилежні думки стосовно впевненості вибору місця. Наприклад Е. Г. Боуїн в своєму дослідженні писав: «Вибір будівельного майданчика для металургійного заводу, а потім і майбутнього міста Юзівки міг бути абсолютно випадковим і, безумовно, міг випасти на будь-яке місце в цьому вугільному басейні. Щоб зрозуміти, що насправді сталося, нам необхідно усвідомити, що велика частина території Південної України до того часу являла собою нескінченні простори бідних степових земель»¹⁴.

Ідею будівництва заводу для виготовлення рейок на Донбасі мав ще сам Кочубей, але нам відомі вже випадки невдалих та слабких підприємств побудовані при російському керівництві. Для створення великого підприємства Сергій Вікторович Кочубей не мав ні грошей, ні досвіду. Тому продати концесію було дуже вигідним рішенням для обох сторін. Ймовірно, Сергій Вікторович Кочубей взагалі не планував збирати необхідні для будівництва заводу капітали, адже перепродаж концесій у той час був звичайною і вигідною практикою¹⁵.

Іноземний підприємець не мав безлімітний кошик з грошима, та не зміг би вкласти лише свої гроші, та і це не зовсім виграшна практика. Тому 18 квітня 1869 року було створено акційне товариство під назвою «Новороссийское общество каменноугольного, железного и рельсового производства с ограниченной ответственностью». Вже в наступному місяці 29-го травня спільноту затвердили в Англії.

Отже, швидкість утворення договорів підтверджує зацікавленість обох сторін. З одного боку Кочубей, котрий ще до приходу Джона Х'юза виношував

¹³ Ломко О. Основатель города Донецк: Кочубей или Юз? // Науковий журнал "Сіверянський літопис". 2016. № 6. С. 71

¹⁴ Цит. за: Юз і Юзівка / Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П... С. 12

¹⁵ Ломко О. Основатель города Донецк: Кочубей или Юз? // Науковий журнал "Сіверянський літопис". 2016. № 6. С. 71

ідею заводу але не мав достатнього досвіду та капіталу, з іншого боку англієць, котрому вигідно створити нове велике підприємство на родючих землях. Це була виграшна ситуація для обох сторін.

Для Х'юза було вигідно створити бізнес на цій території, був цілий ряд причин. Оплата праці місцевого населення та взагалі на територіях під управлінням російського уряду, була набагато нижча ніж в Англії. Відсутність сучасних технологій у місцевих поміщиків та підприємств було також на руку, адже сучасне підприємство підкріплене досвідом управління Джона в Англії, було конкурентоспроможним та лідируючим в регіоні. Ну і звісно приманювали великі поклади вугілля та руди.

За уставом новоствореного товариства, акціонерний капітал був складатися з 6 тисяч акцій, кожна акція повинна була коштувати 50 фунтів стерлінгів. Загальна сума акцій становила 300 тисяч фунтів стерлінгів, що в перерахунку на рублі було приблизно 3 мільйони. Для 1869 року це був дуже великий капітал, характерний для підприємства великого масштабу.

Сам устрій акціонерного товариства та договір з російською владою є дуже цікавими явищами. Зі свого боку Х'юз зобов'язувався створити акціонерне товариство з відомим вже нам складальним капіталом. Також він зобов'язувався вести розробку кам'яного вугілля, видобуток якого повинна була 2 тисячі англійських тон. Якщо порівняти, то одна англійська тонна рівнялась 62 пудам¹⁶. На себе брав важливу та складну роботу як будівництво доменного заводу, який працює на місцевій сировині, продуктивністю 100 тон чавуну щотижня. Крім цього, потрібно було побудувати копальню з видобувною здатністю 2 000 тон вугілля.

Як відомо акціонерне товариство було утворено, воно складалось з семи впливових людей того часу. А саме: брати Джон Гуч та Чарльз Гуч – баронети, брати Томас Брасі старший та Томас Брасі молодший – інженер та член

¹⁶ Столетов Ф. «Цікава історія мір вимірювань». Ж. Центрполіграф 2019. С. 40

парламенту, Барон Вайзман – кавалер ордену Лазні та інженери Джозеф Вітворт з Олександром Огільві.

Грошовий внесок товариства складав лише приблизно якийсь 1 відсоток. Отже, виходить що Кочубей не мав достатньо грошей для початку будівництва, акціонерне товариство вкладає якийсь малий відсоток, а до цього Х'юз витрачає тільки для придбання концесії 24 тисячі фунтів стерлінгів, але ще додатково він не може додати усі 300 тисяч фунтів. Тут вступає друга сторона, а саме радянський уряд зобов'язувався внести гроші. Це був такий союз між англійським капіталістичним досвідом та російською владою, маючу гроші, підконтрольні території з ресурсами, але без достатнього досвіду створення великих та сучасних підприємств.

Самі акції поділялись на два класи: «А» та «Б». Вище за класом акції «А», з котрих прибуток був становити 10 відсотків, в свою чергу акції «Б» класу забезпечували прибуток із залишків класу «А»¹⁷.

Англієць почав не тільки будівництво заводу, також він створював свою зону впливу. Він залучав в свій круг інтересів впливових людей, до цього списку увійшли всі акціонери-засновники, а на ведучих посадах були його однодумці або приближені до нього люди. Першими директорами були барон Вайзман, Томас Брасей, Джон Гуч та Джон Юз. Через Сергія Кочубея англієць зміг отримати заступництво іншого князя Михайла Миколайовича.

Окрім створення свого особистого бренду серед впливових та поважних людей, Х'юз був розумів що він повинен стати авторитетом і серед місцевого населення. Х'юз швидко зміг адаптуватися та зрозуміти психологію навколишнього середовища й механізми впливу на селян та місцевих поміщиків. Зміцнивши позиції серед місцевого населення, Джон зміг закріпити постійні робочі кадри. Він не нехтував оточенням ні поміщиків, ні навколишніх селян. Прибувши до Донбасу разом з чотирма старшими синами

¹⁷ Юз і Юзівка / Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П... . 320 с.

Джоном Джеймсом, Артуром Девідом, Айвором Едвардом і Альбертом, він адаптував свою родину до місцевих умов. Деякі селяни та навколишні поміщики знали його у неформальному спілкуванні, це дозволило йому в майбутньому без великих труднощів за короткий час і за невеликі гроші придбати у них в оренду або купити землі, багаті на корисні копалини.

До початку будівництва був складний етап транспортування, спочатку морським шляхом було доставлено обладнання, інструменти та спеціалістів-металургів до Таганрогу. З Таганрогу доставка до вугільного басейну здійснювалась за допомогою волів. Джон Юз розпочав будівництво металургійного заводу з робочим селищем в районі села Олександрівка в 1870 році. Вже в квітні 1871 році була перша невдала спроба задати домну піч. Внутрішня обкладка металургійних печей, що робиться з вогнетривкої глини – футерівка, не витримала температури, за наявності сильного дуття. Вогнетривка цегла стала плавитися, вода потрапляла в піч що призводило до сильних поломок. В той момент Джон Х'юз згадував свого співвітчизника Гаскойна, який збудував Луганський завод, який довелося закрити через надто високу собівартість чавуну. Але на відміну від Гаскойна, Джон Х'юз сконцентрував увагу на ремонті та удосконаленні печі, тому в січні 1872 року була друга - успішна спроба¹⁸.

Юзівський завод почав працювати з 1872 року, а станом на початок 1873 року підприємство вийшло на повний планований цикл роботи. Почали працювати сталеплавильні печі, розпочався прокат рейок. За виробництвом металу завод вийшов на перше місце в країні. Він поклав початок великої металургії південного промислового району.

Не дивлячись на те що новий завод та обладнання були кращими ніж під час перших російських спроб, все одно проблеми з'являлись. Домна піч не

¹⁸ Гайко Г.І, Білецький В.С. Нарис історії гірництва в Україні. К.: ТОВ Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2022. – 189 с.

мала броні, мала відкритий верх без конуса, дим і газ виходили в повітря через свічки, покривали околиці гаром і кіптявою.

Праця шахтаря або працівника заводу була дуже важкою, в самому початку індустріалізації Донецького вугільного басейну, усі підприємства надавали дуже жорсткі умови праці. Працівники печі мали кожний робочий день стикатися з великими температурами та спалахами вогню. Найменша необережність працівника могла привести к великим ранам та опікам¹⁹. Транспортування важких вагонеток також було випробуванням, такий труд супроводжувався перекиданням вагонетки або наїздом на людину. На заводі для виплавки чавуну використовувався кокс, коксові печі були побудовані біля домни, це здешевлювало доставку, на тачка підвозився кокс к печі. Через смертність навіть поблизу існувало кладовище, але треба відмітити що в 1872 році при заводі відкрилась безкоштовна невеличка лікарня та аптека²⁰.

Взагалі момент здешевлювання використовувався всюди. Адже в більшість праці робилась вручну. Враховуючи те що оплата праці на цих землях була нижчою ніж в Лондоні, цим також користувались та таким чином здешевлювали виробництво.

Робоча сила постійно зростала до 800 робітників у 1872 році, 850 у 1873 році, і 1295 у 1874 році. Виробничі труднощі, очевидно, існували бо, якщо звіти губернатора точні, вартість виробництва в 1872 році становила 360 000 рублів, але в наступному році впала до 200 000 рублів і відновилася лише до 300 000 рублів у 1874 році. Хьюз швидко заснував компанію New Russia Co. виробничий центр Південної Росії: він купив контракт на відновлення використаних сталевих рейок, і таким чином полегшив своїм власним робітникам складний перехід від заліза до сталі під час прокатки рейок, а потім викупив концесію на створення заводу з виробництва рейок.

¹⁹ Шанский В. П., Семенов В. П., Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. СПб.: изд. А. Ф. Девриена. Т. 14: Новороссия и Крым. 1910. 983 с.

²⁰ Гонимов И. А. Старая Юзовка. 1869 - 1905. Сталинский металлургический завод. М. К.: ОГИЗ, 1937 254 с.

Важкі перші кроки індустріалізації вже були зроблені, не дивлячись на проблеми що відбуваються паралельно, видобуток вугілля та виплавку чавуну триває. Вже станом на 1874 рік за один тиждень виготовлялось 150 тон чавуну, а за рік вироблялось приблизно 8 тисяч рейок. Сам же рейкопрокатний завод був також новим і побудований в 1873 році. Він до 1887 року був єдиним підприємством в Україні, яке виробляло рейки з металу власного виробництва. Заводи працювали як тандем, один давав необхідний матеріал, другий виробляв вже готову продукцію. Враховуючи що територіально вони знаходились поряд, робоча сила була дешевшою ніж в Британії та подібне підприємство було монополістом в цій сфері, то це приносило дуже гарний прибуток, славу та репутацію.

Для з'єднання заводу зі станцією Юзово була збудована колія у десять верств, а вже в 1876 році задули другу домну піч, отже завод отримав розвиток. В тому ж 1876 році, виготовлення чавуну перейшло відмітку в 16 тисяч тон. У цьому ж році починає розроблятись сім вугільних пластів, які постачають вугілля для дванадцяти коксових батарей і для місцевих залізничних колій. Завод починає модернізацію, завдяки якій на ньому вводять в експлуатацію двадцять два парових двигуни. Новоросійське товариство отримувало нові великі замовлення.

Таким чином, в ХІХ ст. 70-х років працювали дві домні печі, які давали 6% видобутку чавуну в Російській імперії. На той час штат працівників складав півтори тисячі робітників.

Із великими темпами росту підприємство вимагало більше начальників, інженерів та технічних керівників. Відомо вже що Джон бажав бачити себе серед знайомих людей, з котрими йому комфортно працювати. На керівні пости він ставив своїх синів, котрих він привіз із собою. Це було важливо для підприємця, адже після смерті підприємство було повинно перейти під управління його синів.

Старший син був копією батька за характером – скупий, розважливий та розумний. Він займався управлінням під час відсутності батька, був головним директором. Самий молодший син Альберт був директором доменних печей. Інших синів батько також намагався долучати до керівництва²¹.

З середини 70-х до 80-х років відбувся «великий бум» в промисловості. Заводи збільшили своє виробництво в два рази, домни вже мали змогу виплавляти сталь. В 1884 році досягало 20-ти тисяч тон. Завод переоснащали новими інструментами праці, в той час працювало вже три мартенівські печі з гарячою піддувкою.

До появи на заводі мартенівських печей, використовували лише пудлінгові печі, що було характерним для перших кроків індустріалізації щоб здешевити виробництво. Пудлінгові печі були технічно вже застарілими, в них чавунні болванки розігрівали до майже рідкого стану, а робочі вручну довгими інструментами перевертали болванку багато разів. Праця була важкою та небезпечною, також чавун виходив гіршої якості ніж в мартенівській печі²².

В цей період Х'юз почав звертати увагу на соціальну інфраструктуру міста, адже наприклад вже за даними земського перепису, котрий був проведений у липні 1884 року, у селищі Юзівка вже мешкало 5494 особи.

В ці часи вже починає закріплюватись назва селища навколо заводу, називали місце заводу та селище Юзово або Юзівка. Питання стосовно народження міста та його назви потребує окремої уваги.

Більшість вважало і вважає що дата створення Юзівки це 1869 рік. Адже саме в цей рік почався важкий індустріальний шлях, котрий зробив місто Донецьк таким яким ми знаємо. Хоча територія не була пустою та незаселеною, про це нам свідчить вже згаданий перепис 1859 року.

²¹ Евсюкова, С. А. Прошлое и настоящее: они руководили заводом, о руководителях Донецкого металлургического завода 19 - 21 вв. от Дж. Юза до А. Н. Рыженкова / МЕТАЛЛ И ЛИТЬЕ УКРАИНЫ. - 2011. - № 9/10.

²² Новиков К. Домна, яку збудував Джон / Закон и бизнес. – 2009. - № 10.

Що не було безлюдного поля, ми можемо дізнатись з російської й радянської історіографії, але наприклад є протилежні думки англійської історіографії. Точки зору в західних дослідженнях в більшості зводяться до того, що Джон Х'юз заснував своє підприємство в дикому полі, на місці степової пустелі утворив місто.

Часто подібні точки зору не збігаються з багатьма фактами та визивають суперечливість.

Вже згаданий співвітчизник Х'юза Г. Боуїн, також висловлювався з цього приводу. Розширена цитата: «Вибір будівельного майданчика для металургійного заводу, а потім і майбутнього міста Юзівки міг бути абсолютно випадковим і, безумовно, міг випасти на будь-яке місце в цьому вугільному басейні. Щоб зрозуміти, що насправді сталося, нам необхідно усвідомити, що велика частина території Південної України до того часу являла собою нескінченні простори бідних степових земель. Степ був широким і пустинним, навколо панував глибокий спокій, тому що зв'язків із зовнішнім світом практично не було. Зрідка можна було побачити чумака, який, куняючи, проїжджав на своєму возі, запряженому чотирма круторогими волами.....»²³.

Хоча далі сам Г. Боуїн суперечить сам собі, адже він напише: ««Джон Х'юз побудував свій перший будинок в Донбасі на хуторі поміщиці Смолянинової. Тут він звів також кузню і став планувати будівництво металургійного заводу...

Крім землі, яку він орендував у поміщиці Смолянинової, він ще скупив землю у донських козаків на протилежному березі ріки».²⁴

²³ Цит. за: Юз і Юзівка / Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П... С. 12

²⁴ Цит. за: Юз і Юзівка / Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П... С. 13

Тобто за його словами земля із селищами майбутньої Юзівки - це степова пустеля. Але її можна орендувати та навіть купити у донських козаків, котрі мешкають на протилежно березі.

В книзі «Юзівка і революція» в 1998 році, Теодор Фрідгут – професор слов'янських наук у Гебрейському університеті в Єрусалимі, зазначив власну, схожу думку. Він вважав що перші розвідки руд були проведені англійцями, а Юз створив на незаселеній території модель індустріального Донбасу та став основним фундатором Донецьку.

Тобто, наприклад ми можемо побачити в англійській історіографії, інакшу точку зору стосовно створення та народження міста Юзівка. А саме воно відбудеться тільки тоді, коли підприємство вже буде функціонувати, на заводі будуть постійні робочі кадри та буде існувати хоч якась міська інфраструктура.

Цікава особливість Донецького регіону полягає в тому, що багато міст було народжено навколо підприємств. Шахти, заводи, кар'єри були ядром розвитку в містах, навколо подібних підприємств будувалась вся інфраструктура. Юзівка не стала винятком.

Із розвитком підприємства Джона Юза, розвивалось і місто. Велике підприємство включало велику кількість робочих місць, а робочі потребують медицини, харчування, культурного відпочинку та навчання. Все вищезазначене потребує певної інфраструктури.

Спочатку в 60-х та 70-х роках, впливом на інфраструктуру з боку Юза був сам завод та окрема англійська колонія. Англійці жили у спеціальних кам'яних будинках, для них у першу чергу будувались школи та спортивно-культурні та оздоровчі заклади²⁵.

²⁵ Жаров А. Джон Юз. Английский промышленник, прославивший донецкие степи/ Донбасс европейский. – Донецк, 2012. С. 39-40

В 80-х роках відкриваються школи не тільки для англійських дітей, а також і для російських з оплатою за навчання 50 копійок на місяць. Будує велику кам'яну церкву та поступово налагоджує міську інфраструктуру. Завдяки своєму авторитету та корисним знайомствам під час створення підприємства та акціонерного товариства, Джон Х'юз в кінці 80-х років стає найбільшим землевласником в регіоні.

Отже, виникнення міста Донецьк відрізняється від загальноприйнятих норм. Території котрі знаходяться в межах Донецького вугільного басейну, повинні були стати індустріальним краєм. Основною причиною є кількість корисних копалин. Розвиток технологій та модернізація усіх сфер життєдіяльності людини призвели би до цього. Це було лише питання часу, коли регіон вступить в індустріальну епоху. Перші спроби російсько уряду були в більшій мірі невдалими, але це дозволило дізнатись більше про кількість корисних копалин, провести декілька геологічних розвоток. Джон Х'юз став каталізатором створення робітничого селища, а з часом об'єднанням навколишніх сіл в місто. При перших своїх кроках на Донбасі від капіталіста, експлуататор котрий міг надати спочатку лише тяжкі умови праці до генія, творця міста та будівника шкіл і лікарень. Він був важливою фігурою, але тільки він один. Ідея побудувати рейковий завод і перші кроки в цьому напрямку належали не йому, а Сергію Вікторовичу Кочубею. Більшу частину грошей виділив російський уряд, а не Х'юз, але такого успіху до нього не було. До успіху призвела його організація і керівництво, спираючись на досвід індустріалізації Англії та втілення сучасних технологій.

РОЗДІЛ 2. ДЖОН ДЖЕЙМС Х'ЮЗ І КОНКУРЕНЦІЯ НА ДОНБАСІ

Важкий період початку XIX – середини XIX трансформації з аграрних поселень в степах, до великого індустріального міста отримав великий стрибок в 70-х та 80-х роках XIX століття. Тенденція стрімкого розвитку Донецького регіону спираючись на капіталістичні відносини відбувалась аж до початку Першої світової війни.

Якщо до приходу іноземних підприємців в 30-х та 40-х роках розвиток був повільним, нагадаємо що з 1839 року по 1850 видобуток вугілля виріс лише приблизно на 140 тис. пудів на рік, то з розвитком капіталізму в 70-ті роки цього же століття почався інтенсивний промисловий видобуток кам'яного вугілля в Донбасі²⁶.

Після старту другої Х'юзовської печі в 1876 році, його підприємство виходить на запланований об'єм праці, та виробляє від 100 до 170 тон чавуну щотижня. З листування самого підприємця Джона Х'юза ми можемо побачити як швидко підприємство набирало оберти. Англієць писав міністру державних володінь: «Сто тон чавуну, які були метою щотижня, стає метою щоденною. Тепер нам потрібна лише достатня кількість замовлень, щоб підтримувати роботу на повну»²⁷.

Прогрес і потенціал були вже очевидними. Російсько-турецька війна, створивши додатковий попит на металеву продукцію та напруживши фінанси Росії, зробила зростаючий завод Юза ще більш вигідним²⁸. У перший рік виробництва завод «Нова Росія» займав дев'яте місце в Російській імперії²⁹. До 1898 року він вважався найважливішим виробником чавуну в Росії, а витрати на виробництво були дуже низькими для країни. Економічне здоров'я

²⁸ Гонимов И. А. Старая Юзовка. Сталино: СОИ. 1955. 130 с.

²⁹ Горнозаводская производительность России. 1876 г. / К. Скальковский, 1878. - 119 с.

свого заводу англієць базував на відносно стабільному попиті на чавун і рейки та вагався розгалужуватися на безліч спеціальних форм металу, наприклад, покрівельного заліза, яке інші виробники вважали таким привабливим³⁰. Цей очевидний консерватизм викликав гостру критику з боку французьких аналітиків, один із них зазначав, що «з індустріальної точки зору бізнесом керували погано, без сміливості та навіть передбачливості»³¹. Але бізнес Джона Х'юза показував зворотнє, його компанія була однією з найбільших прибуткових підприємств на Донбасі.

В 1880 році було видобуто 1,4 мільйонів тон кам'яного вугілля, показники наступних років цього десятиліття тільки зростали. Гігантські розміри залізного виробництва в 80-х роках дорівнювали видобутку приблизно 2 мільйонів пудів заліза. Відкриття багатих залізородних родовищ у Криворізькому басейні та сполучення його залізничним шляхом із Донецьким басейном у 1886 році дало сильний поштовх до розвитку важкого залізничного виробництва на півдні. Згодом ці прогресивні зрушення призвели до того початку розробки керченських руд та дослідженню родовищ в Бердянському повіті в 90-х роках³². З 1886 року завдяки поєднанню басейнів залізничними шляхами на Юзівських заводах зростає видобуток чавуну з 2 мільйонів пудові до 10 мільйонів в 1899 році³³.

В 80-х та 90-х роках підприємства вже мали потужні агрегати, які забезпечували конкурентоспроможність та домінування в промисловості. Юз мав ще в 70-х роках 22 парові машини, котрі працювали на заводах та копальнях, вони видавали до 800 кінських сил³⁴. В 1884 році налічувалось 44 парових машини, які усі разом видавали до 3300 кінських сил. Збільшилось не

³⁰ Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution*, Vol. 1: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton, 1994. 361 p.

³¹ Credit Lyonnais, Paris., 13599, study 1255 ter., NewRussia Co., M. Geibel, January 24, 1905.

³² Антонов Н.Н. *Донецкий бассейн и его промышленность* (1922) стр. 21

³³ Бакулев Г. Д. *Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна*. Москва, 1955. 672 с.

³⁴ Westwood, "John Hughes," p. 567. For St. Petersburg, see Zelnik, *Labor and Society*, p. 208.

тільки вдвічі самих парових двигунів, а також і їх потужність³⁵. В кінці 90-х років потужність сягала приблизно 20 тисяч кінських сил. Тобто виробничі потужності в компанії інвестора іноземця мали стабільний та активний розвиток, що робило Джона Х'юза одним із найвпливовіших особистостей в регіоні.

На піку золотого десятиліття 1890-х роках компанія Х'юза могла похвалитися балансом із загальними активами, які вдвічі перевищували вартість випущених акцій, хочу вони двічі були розділені так, що тепер кожен з акціонерів отримав у чотири рази більшу вартість, яку було інвестовано спочатку. Крім того, половина вартості компанії була у формі готівки, дебіторської заборгованості та запасів матеріалів, що зберігалися на заводі, і вони значно перевищували борги та зобов'язання компанії³⁶.

Починаючи з 90-х років регіон давав приблизно 90% усього добутку вугілля в Росії³⁷. Напередодні Першої світової війни в Донбасі зосереджувалося понад 70% всього вуглевидобутку Російської Імперії³⁸.

Таким чином, кінець XIX століття був проривним для важкої промисловості. В 80-х та 90- роках бізнес Джона Х'юза був величезною машиною, яка за рахунок своїх масштабів виробництва, була на перших місцях, стимулювала розвиток промисловості Російської імперії та була вигідна також і Англії через імпорт ресурсів.

Ми можемо казати про Юза що він мав велику компанію, але не можна сказати що розвиток отримувала тільки вона, в руках підприємця не було

³⁵ Гливиц, Ип. Железная промышленность России : Экономическо-статистический очерк с 35 статистическими таблицами, 1 картограммой, 8 диаграммами и справочными данными о некоторых заводах / Ип. Гливиц, горн. инж. ; Общество для продажи изделий русских металлургических заводов. Санкт-Петербург. 1911.

³⁶ Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Ч. 2: Иностранные капиталы в России. С.-Петербург, 1899. XVIII, 419 с.

³⁷ Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва, 1955. 672 с.

³⁸ Вугільна шахта: В. І. Бондаренко / В. І. Бондаренко, В. Ю. Медяник, І. А. Ковалевська – Дніпро: РВК НТУ «ДП», 2020. – 360 с.: іл. 118 : бібліогр. 51 найм. Стр. 18

монополії. Регіон вабив також інших підприємців та бізнесменів, це були як і іноземці так і місцеві або російські діячі, поміщики та підприємці.

Ще на початку 20-х років XIX століття на теренах сучасного українського Донбасу з'являлись дрібні шахти місцевих поміщиків, потужність яких була зовсім малою. Як вже зазначалося, в цілому до 70-х років розвиток промисловості був повільним і конкуренція під час приходу Юза була низькою, але в кінці XIX ст. вже існували великі підприємства котрі не залишалися в тіні Юзівських заводів.

Згадаємо вже знайомого конкурента Джона Джеймса, а саме Сергія Вікторовича Кочубея. Котрий в 1866 році отримав концесію на будівництво рейкопрокатного заводу, але через відсутності досвіду, грошей та чинної організації продав концесію англійцю в 1869 році³⁹.

Сергій Кочубей був не єдиним російським діячем, котрий отримав концесію на будівництво чавуноплавних та рейкопрокатних заводів. Такі концесії видавались державою через однозначний потенціал регіону в 1866-1873-х роках - це були перші кроки до стрімких промислових змін.

Концесію отримав залізничний підприємець Самуїл Соломонов Поляков. Він був громадським діячем, в 60-х – 70-х роках був засновником, концесіонером та власником приватних залізниць. В його приватні володіння входили такі залізниці: Курсько-Азовська, Козлово-Воронезько-Ростовська, Царськосельська, Оренбурзька, Фастівська. На той час будучи повноцінним меценатом Самуїл Поляков вже був почесним членом, співробітником багатьох опікунських товариств, мав гарну хорошу репутацію серед влади. В противагу цьому, серед звичайного народу та публіцистів його ім'я не славилось пошаною та повагою. В порівнянні, Джон Джеймс маючи в пріоритеті також власну вигоду та заробіток на своїй компанії, отримав більше лесних коментарів, коли Полякова критикували за неякісні залізниці та

³⁹ Ломко О. Основатель города Донецк: Кочубей или Юз? // Науковий журнал "Сіверянський літопис". 2016. № 6. С. 71

меркантильні цілі його благодійних організацій⁴⁰. Але факт розростання залізничної павутини від цього нікуди не зник.

Із розвитком підприємств, питання логістики та доставки ресурсів тільки збільшувалося. Курсько-Азовська лінія була побудована в 1868 році, Козлово-Воронежсько-Ростовська в 1868-1871 роках, Костянтинівська в 1872 році, Фастовська в 1876 році, Маріупольська в 1882 році, Донецька кам'яновугільна в 1878 році. Особливу роль в розвитку промисловості Донбасу відігравали Донецька та Єкатерининська залізниці. Донецька залізниця будувалась як повноцінна самостійна мережа, котра поєднувала важливі промислові пункти як Ясинувата, Микитівку, Бахмут, Дебальцево, Луганськ та інші вузлові станції промислового регіону. Усього, напередодні **першої світової війни**, в Російській імперії 19% залізниць знаходиться на півдні, тобто наш досліджуваний регіон. Якщо в цифрах - це 10,7 тисяч кілометрів з 56,7 тисяч кілометрів усіх залізниць імперії⁴¹.

Одна з таких залізниць, саме Єкатерининська і поєднала Криворізький басейн з Донецьким, що дало сильний поштовх до розвитку важкого залізничного виробництва на півдні.

Виходить що на промисловій арені Російської імперії є міцний рейковий завод Джона Х'юза та залізнично-будівельна концесія Самуїла Полякова. Обидва підприємця будучи лідерами в своїй області з легкістю могли вийти один на одного. Приходить на думку, що складаються досить гарні обставини для взаємовигоди та співробітництва. Адже корисні копалини від шахт потрібно доставляти до заводів, а матеріали від заводів до портів чи інших регіонів, що вигідно для Х'юза, а в свою чергу він міг продавати матеріали для розвитку залізниць. Але в можливий тандем втручається конкуренція та

⁴⁰ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Санкт-Петербург: Наука. – Л., 1991. – 199 с.

⁴¹ Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва, 1955. 672 с.

Самуїл Поляков бачить перспективу в співпраці з іншим промисловцем – Дмитром Пастуховим.

Пастухов Дмитро Олександрович – російський купець, промисловець та громадський діяч. Майже одночасно з Джоном Джеймсом Х'юзом він починає будівництво свого металургійного заводу де проходили спроби організувати доменну виплавку на місцевих рудах та антрациті – різновид вугілля, що відрізняється великою теплотворною здатністю, може використовуватись як паливо⁴². Але його завод буде розташований в місті Сулін, на території сучасної Донської області в Росії .

Треба зазначити, що в радянській історіографії часто зазначається що Південь Росії мав величезний видобуток вугілля. В радянській історіографії під «Півднем» мається на увазі українська територія сучасної Донецької, Луганської, Харківської, Запорізької областей, Кривбасу та сучасної російської Донської області. Але лідером видобутку був Донбас, якщо в 1900 році було виплавлено 159 мільйонів пудів чавуну в Росії, то на Донбас приходила частина аж в 91,9 млн пудів, тобто 64%⁴³.

Як і в англійського бізнесмена, в Пастухова виникали проблеми при будівництві заводу, при роботі домни та всі інші проблеми притаманні з котрими зіштовхнувся Юз. Сулінський завод в порівнянні був невеликим та малопродуктивним. В тандемі з іншими промисловими басейнами він давав колосальні результати. Якщо заводи англійського підприємця в 70-х та 80-х роках перевищували план виробництва, виходили до рекордних показників, то Сулінський завод до 1887 року розвивався повільними темпами. Проблеми, які були під час будівництва постійно нагадували про себе, відбувалось руйнування обладнання при великих температурах, адже при спалюванні

⁴² Смирнов В.О., Сергеев П.В., Білецький В.С. Технологія збагачення вугілля : [навчальний посібник]. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2011. – 476 с. – іл.; бібл. 25.

⁴³ Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва, 1955. 672 с.

антрациту виділяється більше температури. Як наслідок, товар та матеріали Сулінського заводу біли дешевші та гіршої якості.

Саме дешевша ціна привертала увагу залізничного мецената Самуїла Полякова. Він вважав що Юз виробляв рейки для нього по високим цінам та особисті погляди залізничного виробника не були повернуті обличчям до іноземного капіталіста. Ось як пише І. Гонімов про думки Полякова: «В конкурентів не може бути таких благородних цілей, які ви можете собі уявити... Патріотичне відчуття, а не комерційні розрахунки керували мною, коли я в короткий термін побудував Азовську дорогу... Наш патріотичній обов'язок – затьмарити не зовсім добродібно заслужену славу Юза...»

Отже, Самуїл Соломонов Поляков мав скептичне відношення до іноземця не тільки через ціни та умови співпраці, а також через етнічну належність. Його бентежило, що іноземець капіталіст має таку велику силу серед російської еліти та складає сильну конкуренцію на промисловій арені. Ось як І. Гонімов запише слова Полякова адресовані своєму однодумцю: «Проти Юза йти мені ніхто не дозволить. Да і хто наважиться йти про того, кого його величність обдарував своєю дружбою?».

В 70-х роках бізнесмен із Англії почав досягати своїх перших впевнених успіхів, що було вже добре описано. Його успіхи затвердили його репутацію серед російської еліти та влади. Тому Джон Джеймс почав роботу над отриманням для Новоросійського товариства монополії на постачання рейок для ділянки Харківсько-Юзівської залізниці, яка в той самий час будувалась концесією Полякова. Закупка рейок на Сулінському заводі Пастухова для залізниць не була вигідна Юзу, тому через знайомства в уряді, англієць зміг спричинити тиск на конкурента та отримати згоду на надання монополії на постачання рейок для будівництва Харківсько-Юзівської залізниці⁴⁴.

⁴⁴ Юз і Юзівка / Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П... . 320 с.

Справи залізничного магната погіршились в конкурентній боротьбі, наступна його помилка стало причиною продажу концесії. В 1868 році він отримав концесію на будівництво металургійного заводу. Розрахунки Полякова стосовно вартості виробництва виявились дуже хибними, на одну розвідку родовищ в нього вийшла третина його бюджету, загальний же складав 500 тисяч. Його неосвіченість в інженерній справі привела до заморозки будівництва, в промисловій справі його недобудоване підприємство так і не змогло скласти конкуренцію Юзівському заводу. В 1873 році було скуплено концесію у Полякова на будівництво заводу Джоном Джеймсом, тому конкуренція з його боку була переможена.

Вже добре нам знайомий англієць валійського походження отримував конкуренцію також від більш освічених інженерів. Незадовго до початку будівництва заводу Юза, приблизно в тій же місцевості побудували Петровський завод. Він був спроектований та збудований за державні кошти, з певного часу потрапив під керівництво Аполлона Федоровича Мевіуса⁴⁵. Це був гірничий інженер, важлива постать металургійної промисловості України, голова З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, засновник і професор першої в Україні кафедри металургії Харківського технологічного університету, представник фінансово-промислової групи О. К. Алчевського⁴⁶. Виходячи з переліченого списку, зрозуміло що Аполлон Мевіус був повноцінним гірничим спеціалістом та точно мав розуміння як повинні бути побудовані промислові процеси. На фоні конкуренції з Пастуховим та Поляковим він виділявся.

Розвідка корисних копалин та будівництво проходило за часів майже застою розвитку промисловості. Завод будувався в 50-х роках, перед вибуховим сплеском розвитку важкої промисловості, це проходило майже паралельно з будівництвом Лисичанського заводу. Сам Мевіус зазначав що на

⁴⁵ Новиков, К. Домна, яку збудував Джон [Електронний ресурс] / К. Новиков // Закон и бизнес. – 2009. - № 10.

⁴⁶ Гайко Г.І, Білецький В.С. Нарис історії гірництва в Україні. К.: ТОВ Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2022. – 194 с.

початку та середині XIX ст., важка промисловість в державі була на слабкому рівні. Порівнюючи з європейськими країнами мали дуже сильний розрив в розвитку та видобутку. Він писав: « В той час, коли країни Європи, впродовж часу останніх 30-ти років, подвоїли або навіть може потроїли свою залізну промисловість, ми позитивно стоїмо на одному місці та не робимо ні одного рішучого кроку вперед.⁴⁷»

Аполлон Мевіус зазначав що концентрація промисловості на Уралі недостатня, та потрібно створювати конкуренцію іноземним компаніям. Писав що потрібно розвивати промисловість саме на Донбасі, акцентуючи увагу на кількості та користі місцевих корисних копалин: «Мінеральні багатства Донецького кряжу: кам'яне вугілля самих різних якостей, залізна руда, свинцово-серебряні та цинкові руди, фарфорова глина, гіпси, сіль, велика кількість будівельних камінь, літографічний камінь тощо. Переважну увагу заслуговують, звісно кам'яне вугілля та залізні руди, матеріали найбільш розповсюдженні та необхідні кожному цивілізованому народу.⁴⁸»

В 1856 році проходила одна із численних розвідок залізних руд і кам'яного вугілля, необхідних для будівництва нового металургійного заводу. Керувати гірничими роботами та будівництвом поставили Аполлона Мевіуса. Сам завод був повністю заснований в 1858 році у Бахмутському повіті біля селища Корсунь. За розрахунками Аполлона Федоровича Мевіуса, капіталу було потрібно 1 мільйон 350 тисяч рублів.

Порівняно з капіталом в 300 тисяч фунтів стерлінгів акціонерного товариства Джона Х'юза - це були невеликі кошти. Ще в 1975 році російська влада виділяла на будівництво заводу в Луганську 650 тисяч рублів⁴⁹.

⁴⁷ Мевіус, А. Ф. Будущность горнозаводского промысла на Юге России / [соч.] Горн. инж. Мевіуса. — Санкт-Петербург: тип. М.О. Вольфа, 1867. - 32 с.

⁴⁸ Мевіус А. Ф. Обзор постепенного развития горного промысла на Юге России. Южно-русский горный листок. 1880. № 2. С. 17–20.

⁴⁹ Гонимов И. А. Старая Юзовка. Сталино: СОИ. 1955. 130 с.

За ці кошти змогли заснувати завод, місце вибрали поруч з Софіївським рудником, з'єднати їх планувалось за допомогою кінної залізниці. В 1862 році завершили будівництво доменної печі. Але вже відомі проблеми перших років на заводі в Луганську, Лисичанському, Сулінському заводах: проблеми після неякісного будівництва, високі температури, вигорання доменних печей, жахливі умови праці для робітників. До всіх перелічених проблем, на заводі Мевіуса додалися ще проблеми пов'язані з невдалими технічними рішеннями.

Завод працював з 1862 по 1866 рік, виплавив приблизно 90 тисяч пудів чавуну, але технічні поломки так кількість мінусів підприємства привели його до закриття. Вогнетривка домна не витримала високих температур і була зруйнована, останні роки свого функціонування підприємство займалось розробкою вітчизняної домни, адже до цього використовувались технології країн Заходу. Освіченість та досвід Мевіуса не змогли врятувати підприємство, і вже буквально через 3 роки будувався новий завод Юза, куди було перевезено частину матеріалів та обладнання вже з закритого Петровського заводу.

В 60-х роках Петровський завод фактично не зіставив ніякої конкуренції. Він закриття ще до початку будівництва Лисичанського заводу, але для Мевуса це був перший крок на Донбасі. Заснування Петровського заводу сприяло іншим розвідкам і опробуванням залізних руд, вугілля, вогнетривких матеріалів, а також формування досвіду коксування донецького вугілля для Аполлона Мевіуса.

На початку 90-х років починає проникати до Російської імперії франко-бельгійський капітал. До 1860-х років в російській промисловості функціонувало усього 9,7 мільйонів рублів іноземного капіталу. Після приходу англійців до важкої промисловості, в 70-х роках малося 26,5 мільйонів капіталу, а вже в кінці 80-х років сума була в три рази більша – 97 мільйонів рублів. До початку першої світової війни, приблизно половини усіх акціонерних капіталів промисловості в державі належали іноземцям. До 50%

іноземних інвестицій функціонувало в металургії, металообробній, вугільній промисловостях. Самий різкий стрибок відбувся саме в 90-х роках, якщо станом на 93 це було 17 млн. рублів, то в 1900 відмітка виросла до 97 млн. Усі іноземні гроші працювали саме на Донбасі. Можна побачити в таблиці, яка відповідає даним перед початком світової війни⁵⁰.

Країна	Млн. руб.	% від підсумку
Франція	81,3	69,2
Бельгія	23,7	20
Англія	4,2	3,5
Німеччина	3,5	2,8
Швейцарія	5,2	4,3
Італія	0,2	0,2
Загалом	118,6	100

Треба зазначити що в 90-х роках Юзівським бізнесом керують вже сини Джона Джеймса. Причиною переходу бізнеса стала смерть англійсько бізнесмена. За часів його правління компанією, саме в 70-ті 80-ті роки Російська імперія була насичена державним та англійським капіталом. Але донецьке вугілля привертало увагу інших іноземців також. Вугілля по будові та складу було схоже на кам'яне вугілля котре добувалося у Франції, Бельгії та Великобританії, тому не дивно що Донбас привертав увагу спеціалістів саме з цих країн. Вони знали як добувати його, як обробляти та використовувати⁵¹.

На початку 90- років XIX ст., утворюється потужне металургійне підприємство «Руський Провіданс», проектування котрим займався вже знайомий А. Мевіус, утворено було бельгійцями.

⁵⁰ Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва, 1955. 672 с.

⁵¹ Бакулев Г. Д. Чёрная металлургия Юга России. Москва, 1953. 247 с.

Вже в 1895 році, поблизу колишнього Петровського заводу будується металургійний завод російсько-бельгійського товариства, назву він отримав від першого заводу - Петровський, зараз це вже сучасний Єнакіївський завод⁵². Також помінялась назва в народі закритого заводу на Старопетровський⁵³. Використовував він ті самі родовища корисних копалин Софіївського рудника. Основними та найбільш відомими постатями зазначеного товариства були: Андрій Андрійович Бунге – інженер, глава управління металургійного товариства; Федір Єгорович Єнакієв – член правління, інженер. Завод був запущений в роботу в 1897 році. Як вже було зазначено, навколо заводу створюється інфраструктура, не стало і випадком місто назване на честь Федора Єгоровича Єнакієва – Єнакієво.

Якщо іноземні капітали становили левову долю на ринку, то ресурси активно та прибутки активно йшли за кордон. Важливо пам'ятати що 50% усіх капіталів були іноземними. В 1896 році стосовно цього висловлювався В. І. Ленін, ця позиція важлива, адже він замінить капіталістичні відношення на соціалізм: «В останній час, іноземні капітали особливо охоче переносять свої капітали до Росії. Жадібно кидаються на молоду країну, де правителі так прихильно й догодливо к капіталу, як ніде, де вони знаходять працівників які не дають відсічі... заробітня плата нижча, тому іноземні капіталісти можуть отримувати великі, громадні прибутки»⁵⁴.

Відчувається критика капіталізму та тогочасної влади з боку Леніна, але що являла собою промисловість його держави до приходу технологій західного світу та інвестицій - застій та топтання на місці. Як писав гірничий інженер А. Мевіус в своїй книзі «Майбутнє Гірничозаводського Промислу на Півдні Росії»: «В той час, коли країни Європи, впродовж часу останніх 30-ти років, подвоїли або навіть може потроїли свою залізну промисловість, ми

⁵² Фенин, Александр Иванович (1865-1944). Воспоминания инженера: К истории обществ. и хоз. развития России (1883-1906 г.г.) / А.И. Фенин; Рус. ин-т в Праге. — Прага, 1938. - 176 с.

⁵³ The research of the monument of history of industry and technical equipment in Donbas: Staropetrovskoye Iron Foundry A.N. Usachuk

⁵⁴ Ленин В. И. Развитие капитализма в России: Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Москва, 1951. 584 с.

позитивно стоїмо на одному місці та не робимо ні одного рішучого кроку вперед». Позиція гірничого інженера з цього приводу є більш переконливою, тим паче це зазначав не тільки А. Мевіус. Якщо в 90-х роках на Донбасі промисловість зазнала розвитку завдяки талановитим інженерам та інвестиціям, то на Уралі та в Сибірі капіталісти не використовували свої таланти та не вели бізнес на цих територіях. Фенін Олександр Іванович – гірничий інженер, в своїй науковій праці писав: «Інша промисловість, в тому числі Уральська та Сибірська, були же в період 90-х років розвинена слабо і в загалом не давала основи для великої створюючої роботи, могутньою виявити характер суспільно-промислової російської творчості»⁵⁵.

Отже, критика Леніна мала більше політичне та ідеологічне підґрунтя. До початку першої світової війни, це не мало великого значення, але після завершення війни та революції мало радикальні наслідки.

Обуренні настрої з боку противників капіталізму також підігрівали компанії, котрі керували виробництвом та транспортуванням ресурсів. Великі капіталістичні підприємства повинні були керуватись злагоджено. Тому існували подібні компанії як «Продвугілля» або «Продамет». Такі товариства займались регулюванням збуту вугілля та металу тих підприємств, що входили до подібних об'єднань. Все відбувалось на капіталістичних засадах та велика кількість коштів потрапляла в країни Заходу⁵⁶.

Перерахування всіх компаній, заводів та бізнесменів може займати десятки сторінок тексту. Варзар Василь Єгорович – російський статист та фабричний ревізор створив велике видання, із переліком всіх підприємств та компанії Російської імперії станом на 1909 рік. В Катеринославській губернії, куди відносилась територія Донбасу, налічувалось 70 компаній та товариств

⁵⁵ Фенін, Александр Иванович (1865-1944). Воспоминания инженера: К истории обществ. и хоз. развития России (1883-1906 г.г.) / А.И. Фенин; Рус. ин-т в Праге. — Прага, 1938. - 176 с.

⁵⁶ Янжул І. Виробництво на Україні / І. Янжул; Перекл. О. Матійченко. – Харків: Український робітник, 1926. – 57 с.

різних жанрів⁵⁷. Це лише йде мова про важку промисловість котра включає хімічне, залізничне, вугільне виробництво тощо. Також існували крім цього текстильна, харчова та інші види легкої промисловості. В рамках цього дослідження, треба зрозуміти що основний прибуток концентрувався в важкій промисловості, основний капітал в цій галузі в 60-х роках ХІХ ст. – початок ХХ століття був іноземними інвестиціями та половина ринку контролювалась іноземними товариствами.

Після політичних змін в ході революції, подібні організації були закриті, на зміну капіталізму прийшов соціалізм, прихильником та лідером в СРСР був В. І. Ленін. Такі капіталістичні угруповання як «Продвугілля» та «Продамет» замінились на трести: «Донвугілля», «Південсталь», «Металострест», «Південнорудний трес» тощо⁵⁸. Всі ці трести функціонували під керівництвом вищої ради народного господарства УРСР, вже вона керувала планами розвитку господарства та стежила за їх виконанням. Основне завдання самих трестів не зазнало змін, а саме видобуток ресурсів, збут, логістика, виготовлення матеріалів але на засадах соціалізму та під повним контролем вищої ради народного господарства СРСР.

⁵⁷ Варзар В.Е. Список фабрик и заводов Российской империи / Составлен по официальным сведениям Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности под редакцией В.Е. Варзара. — СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1912. — 720 с.

⁵⁸ Янжул І. Виробництво на Україні / І. Янжул; Перекл. О. Матійченко. — Харків: Український робітник, 1926. — 57 с.

РОЗДІЛ 3. ЮЗІВКА – ЯДРО ПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ

3.1 Житлова забудова та її мешканці.

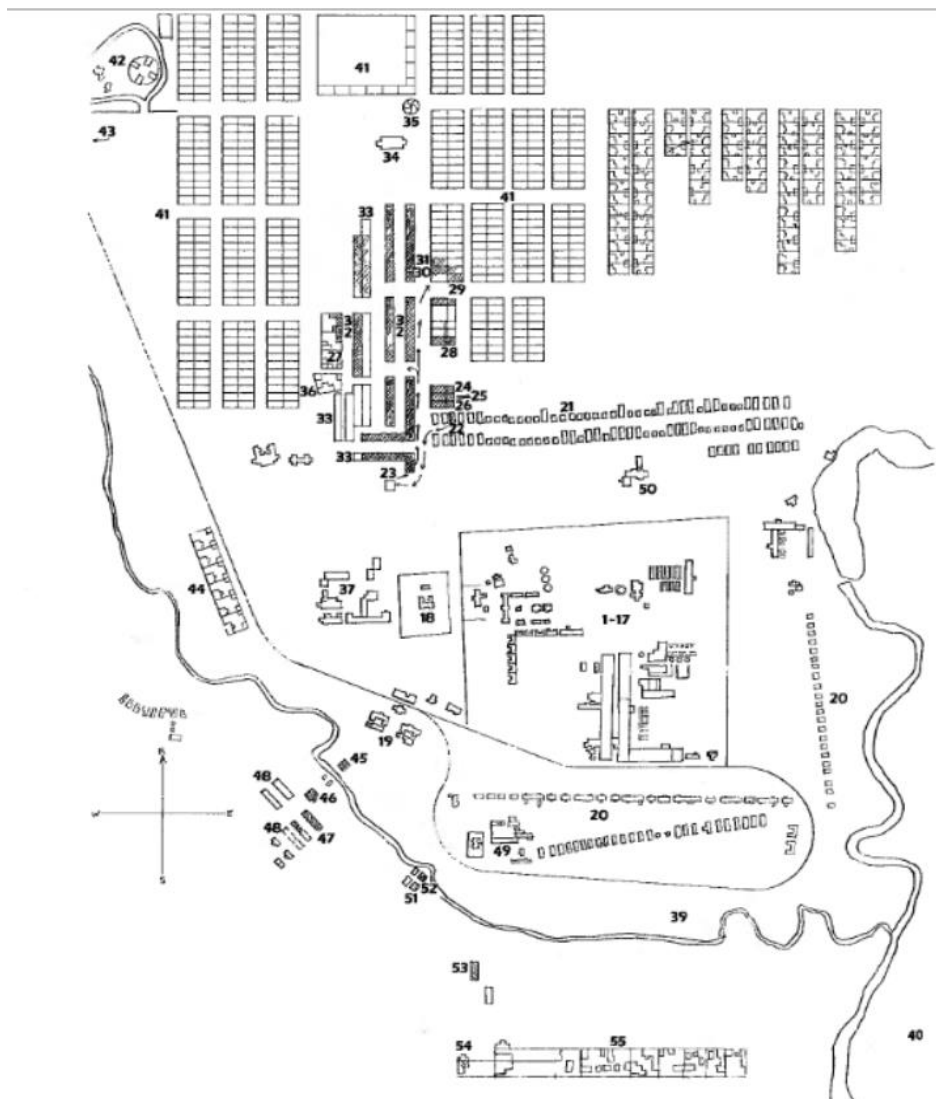
Період з середини ХІХ – початку ХХ ст. був довгим та важким шляхом становлення важкої промисловості в Російській імперії. Але він також став став містоутворюючим. Із розвитком та становленням важкої промисловості розвиток отримували міста, вони виходили із інфраструктури, яка була потрібна для функціонування підприємств. Конкуренція на Донбасі давала можливість розвитку не тільки підприємств і компаній, вона сприяла розвитку цілого регіону, переходу від села до міста.

На прикладі одного Джона Джеймса Х'юза можна побачити прогресивні інфраструктурні зміни. Ядром регіону стало місто Юзівка - це було нове місто, без попередньо існуючої еліти, інституцій, звичаїв чи соціальних рамок. Воно було корпоративним, ним повністю володіли та керували сім'я Х'юзів і компанія «Нова Росія»⁵⁹.

На перших етапах свого зародження місто являло собою вугільні шахти, центр управління, кластер житла, окремі будинки та все це було хаотично перемішане між собою. Поступово місто почало будуватися врегульовано, будинки будувались обережні, ряди та квартали звернені до послідовно пронумерованих ліній мали провулки між ними. В 80-х роках будівництво повністю відбувалося із урахуванням місцевості та керувалося логікою.

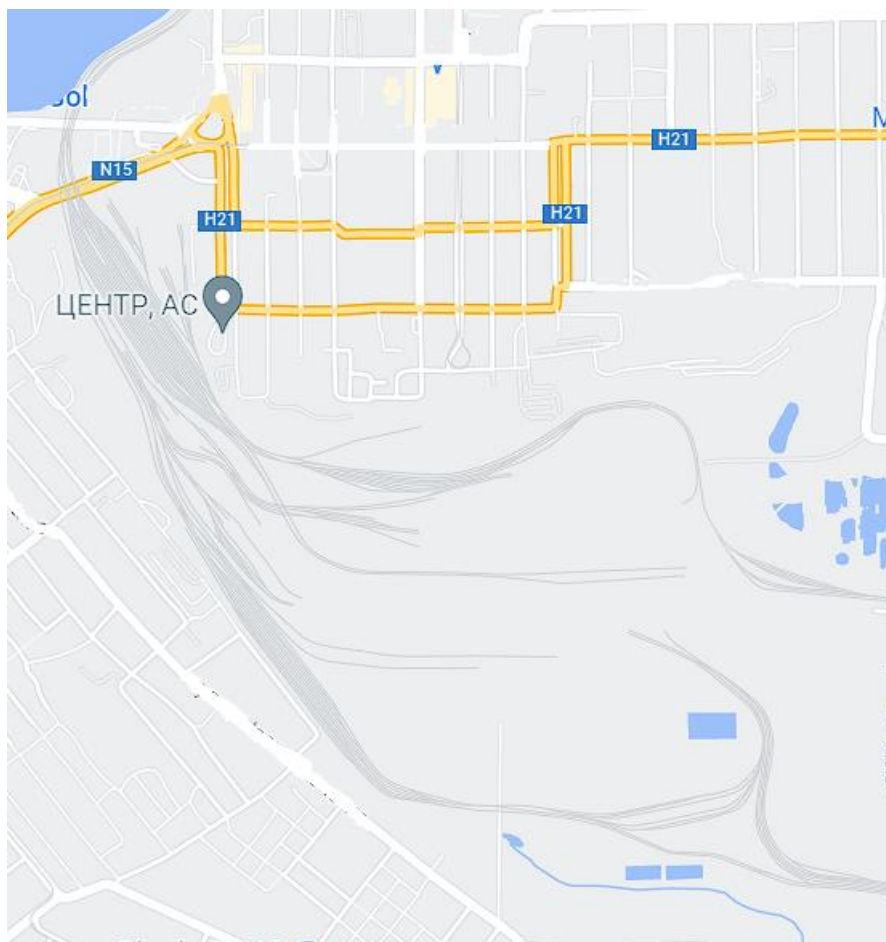
Підтвердження врегульованої забудови ми можемо побачити на схемі міста 1892 року (мал. 1).

⁵⁹ Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution, Vol. 1: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton, 1994. 361 p.

Ця карта зображує Юзівку під час холерних бунтів в 1892 році. Заштриховані ділянки представляють магазини та будинки спалені під час бунту⁶⁰. Але нам більше важлива сама забудова міста. Заводські корпуси відділені від житлової забудови, це номер 1-17, 19, 20, 21. Під номерами 24, 25, 26, 27, 28 розмістились трактири та готелі на центральній вулиці. Відразу помічається сектори з будівлями для працівників – це номер 41. Стосовно розвитку інфраструктури для населення, ми бачимо парк, зоопарк, церкви відповідно під номерами 42, 41, 34, 35. Проглядаються паралельні лінії, ядром з центральна вулиця з магазинами та ринками, таке планування є зручним для місцевого населення, ніж хаотично розставлені будинки. Такий варіант житлової забудови став основним для всього регіону. Якщо ми подивимось на

карту сучасного Донецьку, саме те місце яке зображено на карті 1892 р., схема залишилась майже без змін (мал. 2).

Вулиці розташовані так само паралельно, не змінилось положення залізниці та підприємства, відбулися тільки зміни самих масштабів. Таку забудову перейняли й інші на той час майбутні міста Донбасу. Якщо міста вже існували, вони мали вигляд невеликих містечок також з хаотично розміщеною забудовою. Поглянувши зараз на сучасні карти, ми побачимо що міста мають паралельно та перпендикулярно розміщену забудову вулиць. Це ми можемо побачити на прикладі самого Донецька, також Краматорську, Дружківки, Слов'янську, Бахмуту, Добропілля та інші⁶¹.

Заселяли ці вулиці представники робітничого класу, сформований в новоутвореному місті з колишніх селян. В Юзівці відбувався справжній круговорот робочих кадрів. Постійний потік людей був спричинений поганою

⁶¹ Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution, Vol. 1: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton, 1994. 361 p.

фінансовою ситуацію громадян, в пошуках заробітку вони приходили до міста, хтось залишався, інші, потрапляючи в індустріальне місто не витримували ритму життя та тяжкої праці й знову уходили в село. Загалом міграційний характер селян з їхньою прив'язаністю до традиційної сільськогосподарської праці та сезонним поверненням у село породжували постійну нестачу робочої сили, це була проблема. Вугільне й металургійне виробництва, не дивлячись на успішний та швидкий темп технологічно розвитку, потребували великої фізичної сили⁶².

Робилися спроби утримати робітників у шахтарських поселення, даючи їм щось звичне для їх середовища⁶³. Неодноразово висловлювалися пропозиції щодо утримання робочої сили, надання їй землі або принаймні город з господарськими будівлями та худобою⁶⁴. На відміну від цього, Х'юз просто забороняв тримати худобу в невеликих дворах, акцентуючи на тому, що це було фабричним поселенням і британські промислові робітники не будуть займатися другорядною сільськогосподарською роботою. Такий ефект рішучості англійця призвів до того, що вигляд поселення став схожий на повноцінне місто, ніж на село. З цього приводу Володимир Іславін – член Ради міністра землеробства та державного майна писав: «Поселення набуває вигляду міста. Щонеділі в ньому базарний ринок... за цінами не вище харківських».

На перших етапах індустріалізації регіону існували різні думки стосовно створення корпоративного житла. Надавання житла від підприємства було інструментом утримання робітничих кадрів⁶⁵. Швидкий процес формування та притік постійних робітничих кадрів активно відбувався на заводах, трошки

⁶² Kulikov V. O. The Hundred Largest Employers in the Russian Empire, circa 1913. *Business History Review*. 2017. Vol. 91. №4. P. 735–765.

⁶³ Таскин Е. Н. К вопросу о привлечении и удержании рабочих на каменноугольных коях Донецкого бассейна. Горно-заводский листок. 1899. № 7. С. 3729–3732

⁶⁴ Труды XVIII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 1 по 14 декабря 1893 года. Ч. 1: Отчеты, протоколы и доклады. Харьков, 1894. LXXXIV, 426 с.; Lazarev, V. "Za shakhterov," *Gorno-zavodskii listok*, no. 3 (February 1, 1899), pp. 3664-66.

⁶⁵ Куліков В. О. К 90 Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія / В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 388 с.

гірше цей процес відбувався на шахтах. Спершу робітники отримували важкі умови праці та житла, що негативно впливало на формування робочих бригад підприємств.

Одинокі працівники проживали в гуртожитках, в 60-х - початок 70-х років їх вигляд нагадував казарми в поганому стані. Такі умови разом із відірваністю від звичайного образу та темпу сільського життя змушували людей об'єднуватися в групи. З'явилися такі угруповання як земляцтва. Люди знаходячи спільні інтереси, проще кажучи земляки, разом проводили вільний час.

Поступовий розвиток виводив рівень життя гірників та шахтарів на новий рівень. В 1874 році Володимир Іславін під час відвідування поселення вже відзначав покращення житлових умов, наявність добре облаштованих помешкань, писав так: «не проміняються свого нового побуту на колишнє жалюгідне животіння на батьківщині»⁶⁶.

З плином часу керівники підприємств помічали закономірність, чим краще умови житла, тим більший міграційний потік залишався в поселенні. В 70-х роках Юзівка мала статус саме поселення, хоча виглядом нагадувала вже місто. Керівники бізнесу стали усвідомлювати, що корпоративне житло виконувало багато функцій, а саме стимул для робітників, соціальний контроль та міграційний притік⁶⁷. Стосовно стимулу для робітників, багато вихідців із села не могли дозволити собі житло, а їх фінансове положення було незадовільним, тому мігрувати до індустріального поселення, отримати там житло та працювати за зарплатню було привабливою пропозицією. В свою чергу підприємці отримували поселенців та могли цим не тільки вирішити проблему з дефіцитом робочих кадрів, а також здійснювати соціальний контроль в місті що формується. Контролюючи житлові квартали, підприємці

⁶⁶ Іславін В. И. Обзор каменноугольной и железоделательной промышленности Донецкого края. Горный журнал. 1875. Т. 1. № 1. С. 39–95.

⁶⁷ Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России. С.-Петербург, 1895; Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод.

могли відсіювати як на їх думку непотрібних жителів: сильно алкоголезалежних людей, шахраїв, активістів робітничих рухів та ін. І останнє і саме важливе – це затримання людей в місті, що напряду впливає на формування робочих кадрів.

Витрата коштів на корпоративне житло було також інвестицією, яка могла відбутись лише за бажанням капіталістів ведучих свій бізнес. Це було вибіркоким для кожного, підприємець міг отримати більш задоволену та продуктивну робочу силу, але витратити на це більше грошей. Також це не могло бути разовим капіталовкладенням. Відбудувати соціально-житлову інфраструктуру замало, її потрібно підтримувати. На це наважувалися поступово, саме в середині 70-х років вже практикувалось таке будівництво, але не без проблем.

На перших етапах утворення житлових районів санітарний стан був дуже поганої якості. Антисанітарія сильно підривала стан здоров'я робітників, сприяло появленню епідемій що уповільнювало виробництво. Це відбувалось через неорганізовану забудову, люди тільки що прийшли не мали житла або не могли дозволити собі оренду, вони власноруч починали будівництво абияк, неспланована забудова зовсім не відповідала санітарним нормам, що призводило до санітарної катастрофи. Землянки та сарайчики не відповідали ні санітарним нормам, ні статусу фабричного міста, що наприклад Джона Джеймса Х'юза зовсім не влаштовувало як вихідця з Англії. Будуючи житлові квартали підприємці мали забезпечити їх відповідною інфраструктурою та санітарними умовами.

Джон Х'юз мав в своєму розпорядженні велику територію навколо свого підприємства, тобто орендовану на тривали строк. Це дозволило йому виділити велику територію під забудову непромислових будівель, робітникам надати матеріали, розподілити ділянки землі та контролювати процес будівництва. Джон знайшов свого роду компроміс. Виходить що він не платив за будівництво робітникам, котрі самі собі будували будинки за рахунок

видачі земельних ділянок та матеріалів. Через це отримав житлову забудову із поруч проживаючими робітниками⁶⁸.

Існувало декілька варіантів, типів житлової інфраструктури та рішень для робітників: возведення корпоративного житла, земельні ділянки для самостійного будівництва, ділянки землі з підрядниками, розселення робочих кадрів у селах поруч. Рішення яке житло отримає робітник виходило від його потреби, мігрували як одинокі працівники та й цілими родинами. Для родин як правило надавалась ділянка та матеріали для возведення житлових споруд. Самий вигідний варіант для капіталістів був створити корпоративне житло для робітників без сімей. Для таких осіб будувались невеликі будинки розраховані від 10 до 15 чоловік схожі на гуртожитки. Вартість сімейного будинку на одну особу була в 4.5 рази вища, ніж вартість гуртожитку⁶⁹. Але якщо ми звертаємо увагу на сімейний будинок, варто зазначити що не малося на увазі що в такому будинку буде мешкати одна сім'я. Для компенсації витрат на оплату житла, могло в такому будинку проживати декілька сімей, або додатково підселяли квартирантів⁷⁰.

Самим не вигідним варіантом для робітників і підприємців було давати землю підрядникам. Це сильно збільшувало витрати для інвесторів та лишалися того самого механізму соціального контролю. Робітники, в свою чергу, платили після заселення в готові дома велику оренду плати. Все це відбувалось через підрядників, котрих цікавим насамперед прибуток, вони виступали посередниками в житловому питанні, що само собою було незручним і не вигідним варіантом⁷¹. Останній варіант був самим непривабливим, розселення робітників в найближчих селах було останнім до чого могли звернутися власники підприємств. Хати в селі мали непривабливі

⁶⁸ Куліков В. О. К 90 Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія / В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 388 с.

⁶⁹ Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России. С.-Петербург, 1895; Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод.

⁷⁰ Станиславский В. М. К вопросу о санитарных условиях... С. 470.

⁷¹ Пальчинский П. И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна. Горный журнал. 1906. №3. С. 423.

умови для проживання, знаходились вони на великій відстані від підприємства тому не були привабливі для спеціалістів. Такий варіант застосовувався лише для низькооплачуваних робітників.

Житлові умови залежали від заводських та шахтарських поселень. З 70-х років XIX до початку XX ми можемо спостерігати поступовий розвиток житлових умов. В 70-80-х роках житло було неякісним, доходило до того, що воно нагадувало землянки накриті дахом⁷². Про подібні землянки згадував гірничий інженер – Іван Тіме, який писав так: «Вкопані в землю низькі землянки, з мініатюрними вінцями й пічками. Такі землянки розташовані серед голого степу, без води й будь-якої рослинності... На такі конури я натрапляв навіть на копальнях мільйонних підприємств»⁷³. В 1980-х рр. в Юзівці був мікс між землянками, напівземлянками та гарних будівель споруджених з каменю⁷⁴. В 1890-х рр. ситуація значно почала покращуватися.

В 90-х роках XIX ст. Юзівка налічувала 797 сімейних будинків і 60 казарм⁷⁵. Через активне будівництво на цей час в корпоративних житлах усіх типів проживало майже половина усіх робітників. Але темпи створення нових домівок не завжди поспівали за міграційними процесами. Олександр Штоф – російський радник, міністр торгівлі та промисловості відвідував Юзівку з комісією в 1900 році. Він зазначав, що на 13 тисяч працівників компанії, отримали корпоративне житло не більше 6 тисяч осіб. Це означає що були присутні проблеми перенаселення. Перевага віддавалася більш досвідченим працівникам підприємства, тобто інженерам, службовцям, висококваліфікованим співробітникам та взагалі людям з досвідом.

⁷² Селиванов Р. Жилища для рабочих... С. 1273.

⁷³ Тіме И. А. Очерк современного состояния... С. 340.

⁷⁴ Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд... С. 235.

⁷⁵ McKay J. P. Pioneers for Profit...

3.2 Освіта Юзівки

Розвиваючись, капіталістична економіка на сучасній території Сходу України в кінці XIX століття вимагала робочі, освічені й кваліфіковані кадри.

Зрозуміло, що велике підприємство на хвилі індустріального розвитку буде за собою створювати поселення, котре буде підживлюватися міграційними масами людей. Ці люди, заселяючи територію колишньої Юзівки ставали тими самими робочими кадрами містоутворюючого підприємства. Але для професійного розвитку людям були потрібні відповідні освітні установи. Джон Х'юз повністю усвідомлював, що від рівня кваліфікації робітників будуть залежати його прибутки, тому необхідно інвестувати гроші в освіту для підвищення прибутку. Саме так було зроблено Джоном Джеймсом в 1876 році, він відкрив школу для дітей робітників. Хоча школа була абсолютна невідповідна розумінню канонічної школи, це був прогрес, перший крок для подальшого розвитку. Школо могли відвідати 80 учнів, навчання коштувало 50 копійок на місяць⁷⁶. Вона була народного типу і діяла за програмою Міністерства освіти. Юзівська школа була однією з найперших у промислових поселеннях Донбасу й однією з двох фабрично-заводських шкіл у всій Катеринославській губернії. З часом навіть з'явився приватний учитель з англійської, німецької та французької мов, навчальна група могла відвідувати заняття сплачуючи 3 рублі в місяць. Це була велика ціна, але наявність такого спеціаліста, особливо що він викладав дітям, було гарним показником.

В 1894 році Юзівка налічувала понад 350 школярів, приблизно 100 з них були дівчата, навіть таке співвідношення є прогресивним для молодого поселення. При школі був створений струнний оркестр, а штат зріс до семи вчителів із заробітною платою від 600 до 800 рублів на рік. Це був значний стрибок не тільки в абсолютному, але і відносному розмірі оплати праці жителів поселення. Вчителі тепер стояли вище за шахтарів і за більшість фабричних робітників. З'явилися крім вчителів священики, котрі викладали релігійні предмети.

⁷⁶ 4 Zilov, "Zavod," p. 50. See also T. S. Vlasenko, A. B. Zaks, E. S. Kogan, and E. I. Rozentel, "Formirovanie proletariata v Rossii v kontse XIX, nachale XXv.," in Iz istorii

Якщо подібна діяльність з боку капіталіста Джона Джеймса була інвестицією, то вона була повинна приносити свої прибутки. В школи з'явилась більш практична мета, оскільки випускники фабрично-заводської школи отримували перевагу при прийомі на роботу на місцеві шахти та фабрики⁷⁷. Наприкінці століття почала розвиватись професійна технічна освіта. До 1902 року встигло відкритися 5 шкіл, котрі навчали 3838 учнів. Освіта ставала доступнішою та професійнішою, оскільки наймалися профільні викладачі.

На території товариства було побудоване початкове народне училище, воно розмістилось в одному із житлових будинків, в перші місяці навчання могло прийняти лише 50 учнів, але з часом цифри зростали. В такому вигляді воно функціонувало до 1902 року, потім було збудовано дім окремо під заклад. Будівля отримала 6 класів, кожна могла вміщувати до 50 учнів, також вміщувала концертний зал.

З освітою для дорослих ситуація була інакша. Для багатьох робота на фабриці та комфортабельний будинок були вершиною прагнень. Дорослі люди були сильніше навантажені та банально не малі стільки часу для навчання. Для їхніх дітей така можливість ставала нормою. Протягом багатьох років сфера освіти дорослих залишалась в руках влади, яка дала зелене світло для створення вечірніх класів в Юзівці. Очікувалося, що в школах будуть дотримуватися навчальної програми, яка контролюватиметься міністерством, а промислові підприємства будуть відповідати не лише за функціональність, а також і за політичну надійність. Це було певним бар'єром для створення класів для дорослих, адже роботодавці повинні взяти на себе відповідальність через політичні рамки держави. Незважаючи на такі перешкоди освіта для дорослих з'являлась.

⁷⁷ Vlasenko, T. S., A. B. Zaks, and E. I. Rozental'. "Formirovanie proletariata v Rossii v kontse XIX nachale XX v.," in *Iz istorii razvitiia rabocheho klassa i revoliutsionnogo dvizheniia*. Moscow: Izdatel'stvo aka- demii nauk, 1958, pp. 277-89/

Пропонувалось вивчати програму початкових класів, історію, географію, геометрію, фізику, креслення, мистецтво, французьку та англійську⁷⁸. При вже зазначених вище школах з'являлись курси для дорослих. Але доєдналась до цього навчання маленька частина дорослого населення, адже після важкого робочого дня мало хто з працівників мав енергію чи інтерес продовжувати освіту в кінці робочого дня. Ті працівники, хоч і небагато, які мали бажання та здатність вдосконалюватись через освіту, мали можливість реалізувати свої прагнення.

За школами почали з'являтися бібліотеки, для робітників Новоросійської компанії було відкрито бібліотеку в 1900 році. Бібліотеки не входили до організаційної роботи влади Катеринославської губернії на початку ХХ ст., і вони були рідкістю. Там, де вони були організовані, вони повинні були спочатку отримати дозвіл від влади, інакше ризикували бути закритими⁷⁹.

З самого початку компанія «Нова Росія» була орієнтована на підготовку кадрів на власному підприємстві. Будучи великими, висококомеханізованими та спеціалізованими підприємствами, металургійні заводи могли легко залучити стажерів до своєї робочої сили.

Знаючи успіхи Юзівської компанії, можемо зробити висновок, що інвестиція в робітників приносила свої плоди. Враховуючи важку працю, міграційні процеси та плин робочих кадрів, освіта для дітей стала однією із переваг та привидів залишитись в поселенні сім'ям робітників. Хоча дорослі робітники покращували свою кваліфікацію завдяки самій праці на підприємствах. Для більш дорослого покоління навчання стало також доступним, сама наявність цього факту виділяє Юзівку на вплив Джона Джеймса в регіоні. Відкриття шкільних закладів і училищ при підприємстві в

⁷⁸ Новороссийское общество: Юзовка, Екатеринославской губернии. Юзовка, 1919. 58 с.

⁷⁹ Vestnik Ekaterinoslavskago zemstva, no. 29, 1904, pp. 868–69.

поселенні, спонукали до відкриття інших навчальних закладів подібного жанру.

3.3 Релігія та Юзівка

Міграція з села до міста приводила велику кількість людей, які в свою чергу приносили свої традиції, культури та віросповідання. Для звичайних робочих церква була важливим інституційним осередком спільноти. Зазвичай компанії будували церкви, храми, синагоги виходячи з розміру самої компанії та кількості жителів в поселенні, місті. В такому випадку Юзівка мала до початку першої світової війни 5 церков різних типів.

В перші роки формування міста робітники не мали можливість відвідувати церкву, причина була банальна – її відсутність. Ініціатива в будівництві якогось першої будівлі для релігійних вподобань поступала від жителів та робітників Юзівки. В кінці 83-го року XIX ст. на прохання жителів селища був збудований будинок для молитви. В ідеалі жителі хотіли бачити повноцінну церкву, але на це не вистало коштів, а підприємство не збиралося будувати або виділяти на це гроші.

На одному чистому ентузіазмі жителів та почала будуватись на той час майбутня Свято-Преображенська церква. Кошти збирали самі мешканці та службовці Новоросійського товариства. Великий грошовий вклад зробив поміщик Лівен в 5 тисяч карбованців, також це зробив купець Лобасов в 2 тисячі карбованців⁸⁰. Жителі змогли зібрати 3 тисячі, та протягом наступного півроку вони платили податок в 1 відсоток, таким чином загальний бюджет на будівництво склав 17 тисяч. Будівництво було завершено в 1884 році. Наявність церкви ще ближче приближало поселення до отримання статусу міста. Спочатку будівля мала скромний вигляд та не нагадувало звичний для нас храм. Вже 1893 році ця будівля зазнала сильної реконструкції, було прибудовано трапезна, розміщенні куполи та збудована дзвінниця. З цього моменту утримання та відповідальність взяло вже Новоросійське товариство, з 1893 року компанія повноцінно почала підтримувати релігійне життя в своєму поселенні.

⁸⁰ Лариса Моисеенко, Инна Стародубцева Христианские церковные сооружения юго-восточной Украины (вторая половина XIX – начало XX века)

На рубежі XIX – XX ст. підприємці Юзівки почали більше приділяти увагу релігійному життю, а головне виділяти гроші. Вони починали витрачати кошти на культові споруди та підтримувати служителів з вигодою для місцевих жителів і для себе. Умови тяжкої, небезпечної праці на підприємстві компенсувались відпочинком та для когось релігією. Це була альтернативна поганому дозвіллю, певний пасивний соціальний контроль, котрий зменшував пияцтво, кількість розбоїв, драк але звісно не викорінював їх. Церковні споруди почали ставати другою доміантною робітничих поселень, за своєю величністю виділялись спочатку заводи із своїми величезними трубами та будівлями центральних управлінь. Але згодом церкви ставали самими високими будівлями в поселенні, що надавало майбутньому місту величності та розмаху. Це вказувало повністю підтверджувало промислові успіхи капіталістичного світу та виводило облік поселення до рівня міста, що мотивувало компанії витрачати ще більше коштів на культові споруди та брати їх на забезпечення⁸¹.

Були витрачені кошти на побудову кам'яної однопрестольної церкви на честь Воздвиження Господнього. В 1903 році Олександр Володимирович Рутченко за свої кошти збудував дерев'яну однопрестольну церкву в ім'я Святителя Миколая.

Наявність різних етнічних груп, призводила до будівництва храмів інших конфесій. Мали місце будити католицькі, мусульманські будівлі⁸².

В 1893 році, син Джона Джеймса Х'юза – Артур Х'юз, який був директором Новоросійського товариства, виділив землю підприємства для будівництва костюлу⁸³. Місце було погоджено разом з православним

⁸¹ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія / В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 388 с.

⁸² Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П. Юз і Юзівка. Пер. англ. текстів І.М. Яндоли; підбір і рубрикація худ. текстів Л.Г. Вергазової./ Під загальною ред. Гайдука В. А. —Донецьк: «Фирма «Кардинал», — 2000. 320 с.

⁸³ Лариса Моисеенко, Инна Стародубцева Христианские церковные сооружения юго-восточной Украины (вторая половина XIX – начало XX века)

керівництвом. Він отримав розташування далеко від самого селища, був названий на ім'я Святого Йосифа. На кануні війни костюл мав приблизно 2,5 тисячі прихожан.

До 1897 року було побудовано дві синагоги⁸⁴. Звісно це відбулось через присутність єврейського населення. В Юзівці з середини 1880-х років єврейські громади становили приблизно 15%, спочатку вони були погано інтегровані з робітниками шахт і заводів. Вони займались переважно торгівлею, виготовленням одягу та іншими самозайнятими сферами послуг⁸⁵.

Отже, Юзівка як швидкозростаюче поселення не могло уникнути культурних потреб мешканців, тим паче коли більшість твого населення складають колишні селяни. У селі церква була центром громадського життя й важливим інституційним осередком спільнот. Потреба релігійної інфраструктури для соціальних груп залишилась і в великому індустріальному середовищі. Якщо спочатку створення культових будівель повністю було на ентузіазмі місцевих жителів, то з плином часу, Юзівські підприємці почали вкладати в це гроші, помітивши вигоду для обох сторін. Що спричинило появу якіснішої церковної забудови для різних конфесій, щоб задовольняти різні етнічні групи з котрих складалось населення містечка, яке з часом трансформується в відомий нам Донецьк.

3.4 Комерція, торгівля та зарплати

Паралельно з будівництвом промислових підприємств розвивалось виробництво у сфері комерції та послуг. Повний контроль Юза над територією

⁸⁴ Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. РГИА. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 57; Об обращении поселка Юзовка... в город. РГИА. Ф. 1288. Оп. 5. Д. 40б. Л. 22.

⁸⁵ Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 172–173, 192–193

Юзівки охоплював усі сфери комерційної діяльності. Без договору з компанією в населеному пункті не можна було відкрити бізнес.

Треба зазначити яка система торгівлі існувала на Донбасі й чим в цій схемі торгівельної системі відокремлювалась Юзівка. Також кожна компанія могла відокремлюватись одна від одної та мати свої схеми виплат зарплат. Одним із головних каменів спотикання була кредитна система та контроль роботодавців над роздрібною торгівлею. Платежі могли здійснюватися житлом, фабричною їжею або товарами, взятими в кредит робітниками в різних фабричних крамницях⁸⁶. Існувала система купонів, яка працювала таким чином, що прив'язувала конкретного робітника підприємства до власного магазину компанії. Такі магазини могли спекулювати цінами та товарами як завгодно, тобто спокійно їх завищувати та продавати більш вигідніший товар для крамниці. На ринку місцеві торговці могли знижувати купони, така ситуація знижувала купівельну спроможність заробітної плати.

Існувала інша форма, робітник міг взяти товар в крамниці яка належала підприємству, також ця пропозиція могла даватись у вигляді схожого на сучасний кредит⁸⁷. Чи замість цього отримати купони, які можна продати купцям чи селянам на ринку. Така кредитна система була негнучкою та не вигідною для робітників. Основною ціллю було зробити залежність робітника від роботи та магазинів компаній, щоб утримати його на роботі.

В Юзівському поселенні така кредитна система не використовувалась. На підприємстві, в компанії та селищі вся торгівля велася готівкою. Вже було згадано Іславіна, котрий під час візиту зазначав, що ціни в Юзівці схожі на ціни Харкова та інших великих містах, що звісно нижче ніж у більшості інших поселень на Донбасі.

⁸⁶ Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). Москва, 1979. 237 с.

⁸⁷ Михайловский Я. Т. О заработной плате... С. 341.

Якщо порівнювати заробітну плату грошима чи харчами, житлом або товарами, то робітники вибирали звісно гроші⁸⁸. Зарплатня була відносною до професії. Номінальні зарплати були високі в порівнянні з іншими губерніями, хоча самі по собі ці суми не були космічними для робітників. В кінці XIX ст. робітник металургійної промисловості Харківської губернії міг розраховувати на 8,5 рублів на місяць, а робітник Юзівського заводу міг отримати до 27 рублів⁸⁹.

Поглянувши на вугільну промисловість, ми побачимо що вони отримували меншу платню через менші вимоги до їх кваліфікації, хоча умови та загрози для життя під час праці було більше в шахті, ніж на заводі. Робітник Новоросійського товариства міг розраховувати від 40 копійок до 1,5 рубля на день, все залежало від досвідченості співробітника⁹⁰. З такими цифрами робітник в місяць отримувати до 33 рублів, а в Харківській губернії тільки до 25. На початку XX століття ситуація була кращою, місячна заробітна плата працівників металургійної промисловості становила приблизно 38 рублів на місяць, робітник вугільно промисловості міг розраховувати приблизно на 36 рублів⁹¹.

Утворене капіталістичне товариство не брало участі, прямо чи опосередковано, у забезпеченні працівників продовольством або в закупівлі найнеобхідніших товарів для робітників. Система виплат звісно мала свої прогалини та не відповідало ідеалу, важки промислові процеси становлення індустріального монстра, також спочатку мали труднощі з системою виплат та комерції.

На розміри реально заробітної плати впливало багато сторонніх чинників. Різні курйозні випадки, поломки, економічні чинники, все що могло створити коливання обсягів виробництва впливало на заробітну плату. Також

⁸⁸ Либерман Л. А. В стране черного золота... С. 24.

⁸⁹ Святловский В. В. Фабричный рабочий... С. 717; Сборник статистических сведений. Т. 2: Бахмутский уезд. С. 242.

⁹⁰ Иславин В. И. Обзор каменноугольной... С. 80–81.

⁹¹ Каменноугольная промышленность России в 1906 г. Вып. 2. Харьков, 1908. 154 с.

на підприємствах Новоросійського товариства практикувались різні способи оплати, від чого також могла різнитись зарплатня. Існували поденний варіант та відрядний⁹². В першому варіанті співробітник отримував фіксовану ставку за відпрацьований день, а в другому варіанті заробіток залежав повністю від кількості виробленого товару.

Самим впливовим чинником на розмір оплати праці була кваліфікація та досвід робітника. Одне й те саме підприємство могло платити колосально різні зарплати робітникам однієї промислової галузі, наш в центрі уваги Юзівський завод не став винятком. Все ж таки будучи капіталістом, та маючи в пріоритет прибутки, Джон Х'юз економив на некваліфікованих спеціалістів.

Суттєве коливання заробітних плат відбувалося в усі роки існування Новоросійського товариства, з часом просто збільшувалася оплата праці. Наприклад в 1874 році робітники отримували від 0,8 до 3,3 рублів в день, на початку 90-х років спеціалісти з металургії, машиністи отримували від 1 до 5 рублів, їх помічники від 0,2 до 2 рублів, ливарники від 0,4 до 3,7 рублів відповідно.

Приблизно, в середньому вимальовувалась така картина, що в Новоросійському товаристві, кваліфіковані іноземні робітники могли розраховувати на оплату аж в 5 карбованців на день, а оплата місцевих недосвідчених трудяг починалась від жалюгідних 20 копійок на день. При тому, що іноземні спеціалісти працювали до 12 годин, а місцеві чолов'яги могли це робити аж до 16 годин на день. В такому хаосі промислової праці, зарплатня виплачувалась двічі на рік⁹³. Більш звичайною практикою було платити три або чотири рази, але коли були несприятливі умови, доходило до двох виплат на весь робочий рік, саме на Різдво та Великдень.

⁹² Тимофеев П. Т. Чем живет заводской рабочий... С. 761.

⁹³ Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе. С.-Петербург, 1892. С. 1.

Якщо співробітник захворів та не вийшов на роботу, він міг розраховувати тільки на половину або меншу частину заробітної плати. В деяких випадках на зарплату робочих могли вплинути їх колеги. Розповсюдженням явищем було коли після виплат грошей, багато працівників не виходило на роботу через пияцтво. Алкоголь виводив на деякий час людей, вони не приходили на підприємство, тому інших робітників що прийшли, не спускали в шахти, через недостатню кількість шахтарів для праці під землею⁹⁴.

Продовжуючи тему зарплатні, треба відмітити наявність штрафів. На підприємствах товариства практикувались каральні засоби у вигляді стягнень. Відбувалось це по декільком причинам: порушення трудової дисципліни, прогули, бійки на робочому місці. Покарання були різні, це залежало від самого порушення. Могли перевести на меншу заробітну плату, понизити в посаді або взагалі звільнити чи висилити з наданого корпоративного житла.

Система штрафів утворювалась також поступово, підприємства розвивались з плином часу, поступово створювалась логістика, тому на перших етапах управління та контроль над робочими кадрами не були добре систематизованими. З перших років роботи та до 80-х років штрафи не мали впорядкованості, тому штрафи вигадувалися на ходу, імпровізували керівники виходячи з того, як сильно завинився його підлеглий⁹⁵.

Лише в середині 80-х було систематизовано та упорядковано систему стягнення штрафів. В законі прийнятому в 1886 р. «Про взаємні відносини фабрикантів і робітників» було чітко прописано за що можуть оштрафувати і розмір. Міри покарання були повинні стимулювати робітників працювати краще, але подібні дії часто призводили до скарг та страйків. Прибувши в 1900 році до Юзівки прибула комісія Олександра Штофа, яка займалася оглядом підприємств зафіксувала багато прикладів порушення встановленого закону в 1886 році. На заводі Х'юза з робітників стягували суми які перевищували

⁹⁴ Черемухин Н. М. Как живут и как питаются... С. 4

⁹⁵ Пажитнов А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Харків, 1927, С. 67.

зазначені – 2 рублі, а іноді вони дорівнювали зарплатні іноземного спеціаліста – 5 рублів⁹⁶. Це викликало обурення та об'єднувало робітників разом під час страйкових рухів. Але враховуючи всі зазначені проблеми та недоліки, працівники все одно були прибічниками готівковою оплати праці, ніж купами чи товарами з магазину підприємства.

Поява людей з готівкою пришвидшує темпи розвитку роздрібною торгівлі. Враховуючи, що в Юзівці не впроваджувалась кредитна система, а робився уклін на готівкову оплату, то поселення швидше розвивалось у сфері комерції та послуг. З'являлись магазини, базари, шинки – прототип таверни або кафе та інші заклади.

Вже був згаданий купець Степан Лобасов, який виділяв кошти на будівництво церкви, його сини Георгій Степанович і Микола Степанович Лобасови володіли торгівельними будинками. В Юзівці вони мали свій торгівельний бізнес, до нього входили гастрономічні магазини, винні склади російських та іноземних вин, фабрики масляних фарб, миловарні фабрики, склади скоб'яних товарів і мастильних матеріалів.

Придбати одяг було також не проблемою, брати Тудоровські торгували одягом чоловічим, жіночим, шкіряними виробами, взуттям, калошами. В свою чергу, інший торговець М. С. Левандовський мав галантерейний магазин, займався продажем сука, жіночого та чоловічого одягу⁹⁷. Крім магазинів та торгових будинків Юзівка мала великий базар.

В промислових поселеннях виникали споживчі кооперативи, котрі забезпечували поселення товарами першої потреби. Від самого початку, кооперативи були інституцією, котра допомагала робітнику подолати задушливу хватку кредитів підприємств та завищених купцями цін. В 60-х

⁹⁶ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія / В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 388 с.

⁹⁷ Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П. Юз і Юзівка. Пер. англ. текстів І.М. Яндоли; підбір і рубрикація худ. текстів Л.Г. Вергазової./ Під загальною ред. Гайдука В. А. —Донецьк: «Фирма «Кардинал», — 2000. 320 с. з іл.

роках ХІХ століття в Російській імперії такі установи набували поширення та з часом попали під погляд влади. Кооперативи прагнули розвиватись як автономні та розповсюджуватись по багатьом містам. Центральна влада не схвалювала розвиток таких автономних соціальних інститутів, що блокувало створення соціальних товариств у вигляді великої самостійної мережі. Російська влада вважала, що діяльність споживчих товариств повинна бути дозволена лише в межах конкретного міста. Але закон 1886 року про працю, дозволив розвивати товариств з обмежено відповідальністю та поставив під повний нагляд приватні товариства. Споживча кооперація була заснована в Юзівці в 1888 році.

Отже, розвиток промисловості Новоросійського товариства спочатку привносив готівковий оборот, що за собою спричиняло розвиток ринкових відносин та роздрібною торгівлі. Це позитивно впливало на розвиток соціальної інфраструктури: збирались щотижневі базари, з'являлись магазини, торгівельні будинки, шинки. Публіцист Павло Сурожський, котрий відвідав низку шахтарських поселень на початку ХХ ст., в своїй праці «Край вугілля й заліза» писав так: «Є все, що можна знайти у жвавому південному місті – банки, нотаріуси, готелі, хороші магазин». В ХХ ст. в поселенні вели торгівлю приблизно 200 магазинів, торгівельних точок, складів і т. п., що робило із Юзівки не тільки промисловий центр, а також і торгівельний.

3.5 Культура, розваги та відпочинок

Важкі будні працівників на підприємствах пригнічували морально та фізично, людям була необхідна інфраструктура для відпочинку, інакше би рутина робочих буднів повністю відвертала увагу спеціалістів та робітників від індустріального суспільства. На ранніх стадіях розвитку поселення проживали переважно молоді чоловіки, котрі були одними із перших будівників заводу, для них шинки, кабаки були єдиними закладами для розваги. Але для привертання уваги більш освічених спеціалістів, сімейних робітників, відкривались заклади котрі орієнтувались на культурне дозвілля.

З самого початку, коли завод тільки починав працювати й кількість місцевих робітників була невеликою, інфраструктура нерозвинена, якісь якісні умови життя мали тільки співвітчизники Джона Х'юза. Англійці жили окремою колонією, коли місцеві робітники та заробітчани мали землянки та казарми, англійці жили в гарних кам'яних будинках, мали приватні школи, спортивно-культурні та оздоровчі заклади. Новоросійське товариство збудувало англійський клуб, створили гуртки з гольфу, більярду, тенісу та футболу.

Поступово розвиток та модернізація проникали в усі прошарки міста, не менш важливим було відношення та бачення міста самого Х'юза. Він хотів розвитку для свого селища, щоб під час комісій та приїзду публіцистів його поселення складало враження індустріально й успішного поселення. Таким чином, Юз заробив би собі ім'я творця міста, повагу та гарну репутацію, що позитивно впливало на його бізнес та прибутки. Тому поступова почалась з'являтися соціальна інфраструктура. Розвиваючи рекреаційну галузь, керівники та підприємці компаній, могли впливати на проведення вільного часу їхніх підлеглих робітників, тобто додатково мати соціальний контроль не лише на території підприємства, а також в неробочий час.

Підприємці усвідомлювали, що розвиток рекреаційної інфраструктури позитивно впливає на статус поселення, залучення сімейних робітників, іноземних спеціалістів, але такого роду інвестиція буде повільно збільшувати

прибуток⁹⁸. Дійсно добре розвинену інфраструктуру могли собі дозволити лише великі компанії.

В 90-х роках ХІХ століття в Юзівці почали з'являтися розважальні заклади, які відвідували вже звичайні працівники та мешканці. Це був свіжий подих для життя місцевих жителів в поселенні. Під назвою «Аудиторія» був збудований літній театр, які налічували український та російський драматичні гуртки. На сцені літнього театру виступали аматорські гуртки, запрошені артисти, хорові концерти, сам же він міг вмістити аж до 2 тисяч глядачів. Робітники підприємств товариства могли бути не тільки глядачами, а також стати учасниками цих гуртків, що безперечно сприяло зросту культурного рівня⁹⁹. Театр давав змогу створити оркестр, який в вихідні літом давав виступи.

В подібних театрах відбувалось переплетіння російської та української культури. Адже більшість місцевого українського населення, котре походило з села, змішувалось із заробітчанами та приїжджими росіянами.

Для багатьох культурні заклади не стали перевагою перед звичайним байдикуванням, котре було самим розповсюдженим. Співробітники об'єднуючись в групи збирались вдома випивали спиртне, складали байки, грали в азартні ігри¹⁰⁰. Велика кількість чоловіків відвідували місцеві шинки, таверни, кабаки. Пияцтво було розповсюдженим явищем, особливо до побудови перших рекреаційних закладів, церков та інших культурних споруд. Місцева кількість шинків, які торгували спиртними напоями була дуже великою. Розповсюдженою практикою було, коли більшу частину доходів, одинікі робітники витрачали тільки на алкоголь, житло, харчі. Алкоголь

⁹⁸ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія / В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 388 с.

⁹⁹ Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П. Юз і Юзівка. Пер. англ. текстів І.М. Яндоли; підбір і рубрикація худ. текстів Л.Г. Вергазової./ Під загальною ред. Гайдука В. А. —Донецьк: «Фирма «Кардинал», — 2000. 320 с. з іл.

¹⁰⁰ Страницы истории заводов: пробные главы / Н. Потапчик и др. Харьков, 1934. С. 136

ставав для багатьох частиною життя для людей котрі працювали в тяжкій промисловості.

В 70-х та на початку 80-х років XIX ст., коли соціальна інфраструктура тільки починала отримувати розвиток, алкоголь був майже єдиною розвагою. До нього вдавалися, сподіваючись поліпшити настрій, зменшити психічну напруженість, поліпшити моральну задоволеність, позбутися втоми та відволіктись від дуже важкої праці на підприємстві. Чоловіки поєднували алкогольні розваги разом з відвідуванням будинків розпусти. Спогади про проституцію зустрічаються в різних джерелах. В своїх звітах чиновники зазначали що розпуста була поширена в Юзівці, це викликало гігієнічну проблему та погіршувало стан здоров'я окремих робітників¹⁰¹. Ще одна із проблем, пов'язана з розпустою – це проблема моралі, доволі часто цим займались неповнолітні дівчини¹⁰².

В робітників створився майже певний культ навколо алкогольних напоїв. Було прийнятим випити під час отримання нової посади, працевлаштуванні, заселення в нове помешкання та з будь якої іншої позитивної причини для особи. Під час таких святкувань запрошувались товариші та колеги, а ми пам'ятаємо що більшість одиноких працівників жили разом в кооперативних гуртожитка по декілька чоловік на кімнату. Створювались стереотипи серед питущого відсотку чоловіків, наприклад як «справжні чоловік» котрий більше зможе випити алкоголю. Щоб увійти в коло товаришів та стати серед них рівним, було популярним явищем «проставитися», тобто зібрати банкет, пригостити своїх колег алкоголем та пиячити.

Уживання спиртних напоїв ставало важливою частиною соціальних практик жителів, що могло негативно відобразатись для поселення та підприємства. Для Джона Джеймса Х'юза подібні практики були негативним

¹⁰¹ Об обращении поселения Юзовки в безуездный город. РГИА. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439. Л. 74об.

¹⁰² Рысс П. Я. Углекопы... С. 142.

явищем, він вимушений був відправляти додому робітників за порушення трудової дисципліни, основною причиною став алкоголь. Також активне пияцтво призводило до розбою, бійок та бешкетництва. Запої призводили до прогулів та ставали причинами штрафування працівників. Майже половина всіх штрафів, котрі були сплачені працівниками в Юзівці, були спричинені прогулами¹⁰³. Робітники-пияки були схильні до агресії, це викликало соціальні проблеми, в сім'ях це призводило до побутових конфліктів та насиллю. Тому в підприємців остаточно сформувалась думка що потрібно встановлювати певний контроль.

Втілити в життя алкогольний контроль було складною задачею. Це походило не тільки від підприємців Новоросійського товариства, а й також від місцевих землевласників. Продаж алкоголю та відкриття таверн було прибутковою справою, тому прагнення заборонити продаж алкоголю в поселенні товариства не вирішило би проблеми. Робітники без труднощів могли собі дозволити придбати напої поза межами Юзівки. Новоросійське товариство вирішило обмежити продаж спиртних напоїв, та продавати тільки в зазначених місцях. Російській владі також було не вигідно щоб підприємства в імперії зазнавали збитків через алкогольну залежність працівників. Таку позицію підтверджує видана постанова в 1892 році, яка встановлювала державну монополію на продаж спиртних напоїв¹⁰⁴.

Різного роду заборони, обмеження, встановлення монополій не призводили повного контролю, та тільки спонукали до підпільного продажу серед мешканців. Із поступовим розвитком інфраструктури, в 90-х роках XIX ст. проходить залучення до альтернативних місць дозвілля. Підприємці почали відкривати чайні як альтернативу шинкам і кабакам, Юзівка налічувала дві чайні. Якщо шинки були схожі більше на «наливайки», то чайні нагадували пристойні заклади на кшталт кафе. Вже згаданий Олександр Штоф писав про

¹⁰³ Стёпкин В. П., Гергель В. И. Полная история Донецка. Донецк, 2008. С. 108.

¹⁰⁴ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія / В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 388 с.

ці заклади так: «просторі чисті зали з хорошими меблями, але робітники відвідували їх нечасто».

Поїсти та відпочити жителі могли також в парку, традицію ходити на пікнік багатьом принесли англійці. Англійські робітники часто збирались та ходили відпочивати саме на пікніках. Також місцем для розваги ставали ставки й річки, місцеві влітку купалися, ловили рибу, плавали на човнах, а взимку брали ковзани та йшли кататися.

Також британці та інші іноземці принесли на терени Донбасу культуру спорту. Коли в 1870-х роках англійці жили окремою колонією, вони вже мали англійські клуби, гуртки з гольфу, більярду, тенісу та футболу. З часом ці розваги почали переймати місцеві. Англійський спорт став каталізатором для зародження робітничого.

Валеріан Данчич – гірничий інженер, поширював спортивну культуру в Новоросійському товаристві. Він увійшов в історію Юзівки тим, що створив першу секцію з важкої атлетики та боротьби, також став ініціатором в побудові циклотрона для велосипедних змагань, і заснував вело-атлетичне товариство. Такі гуртки та заклади були диковинкою для корінного населення та людей що переїхали з села.

Особливо сподобався донбасівцям футбол, почала зароджуватися справжня футбольна культура. Спершу футбольні команди формувались за національним принципом. Часто команда британців грала проти бельгійців, або команда місцевих жителів проти когось з двох перших.

Починали утворюватися команди підприємств, цехів або шахт. Футбол ставав нормою взагалі для всього регіону, та ігри відбувались між командами міст або поселень, звісно це стосувалось найбільших міст регіону¹⁰⁵. Перші місцеві команди були погано організовані та натреновані, а в 1910 р. Юзівка могла похвалитися повноцінною сформованою командою, котра складалась із

¹⁰⁵ Бабешко А. Старый-старый футбол Донецкого края. Донецк, 2014. С. 19.

іноземців та місцевих, в списку гравців можна спокійно було помітити поруч фамілії Грищенко, Джеймс, Амстронг та Волошинов. На початку ХХ ст. подібні команди зустрічались з гравцями суперниками з Харкова, Дружківки, Краматорська, Маріуполя, серед них Юзівська команда мала лідируючі позиції. В 1913 році було засновано футбольну лігу, в тому ж році відбувся перший матч за Кубок Донбасу, в якому стала переможцем команда із Юзівки.

В 1911 р. британські службовці сприяли появи Юзівського спортивного товариства. Товариство займалось розвитком спортивного сектору та зміцнення здоров'я населення. Були організовані не тільки спортивні ігри, гімнастичні вправи, а також проводились читання й лекції присвячені спортивній культурі¹⁰⁶. Звісно товариство налічувало невелику кількість членів учасників, але для тільки утвореного промислового поселення в ХІХ ст. на , кількість приблизно в 200 людей була позитивною¹⁰⁷.

Такі активності , культурні та спортивні заходи в поселенні ще більше сприяли Звісно подібні заходи не могли відбуватись без відповідно інфраструктури, будувалися трибуни, створювали футбольні поля. Все це піднімало імідж поселення, приходити могли не тільки іноземці які проживали в Юзівці та місцеві, а й також туристи що приїхали, державні службовці, інші підприємці. Люди котрі збирались відвідати Юзівку тимчасово могли зупинитись в готелі.

Джон Джеймс Х'юз вважав що в місті був повинен бути престижний готель, котрий зможе приймати бізнесменів, державних службовці та інших представників еліти. Був побудований готель під назвою «Великобританія», ми маємо занотовані спогади Костянтина Паустовського – російський письменник українського походження: «Електрика горіла тьмяно, читати при її жовтушнім світлі було неможливо. Всі ліжка були продавлені, мов корита». З написаних слів Паустовського готель був поганої якості, з тонкими стінами

¹⁰⁶ Устав Юзовского спортивного общества 1911 г. Юз и Юзовка. Донецк, 2000. С. 66.

¹⁰⁷ Гальченко О. М. Спортивно-гімнастичний рух... С. 154.

та поганим обладнанням. Також він зазначав що Юзівка для нього в цілому була плохим та брудним поселенням, на відміну від вже згаданого Павла Сурожського, котрий хвалив Юзівку за наявність інфраструктури яка притаманна повноцінному місту. Сама наявність готелю, навіть якщо не найкращого, є показником розвитку інфраструктури поселення, яке почалося майже з нічого.

Якщо Юзівка могла дати альтернативу алкогольним розвагам, то багато інших поселень не могли похвалитися тим же. Наприклад Макіївська копальня не мала розвиненої розважальної інфраструктури. Олександр Фенін – гірничий інженер, писав про Макіївку так: «Нудне та тоскне місце». В подібних поселеннях, основою розваг залишався тільки алкоголь.

Отже, англійці, бельгійці та інші іноземці принесли не тільки промисловий розвиток, вони почали зароджувати місто інтегруючи свою культури та поєднуючи її із культурою місцевого населення. Новоросійське товариство з розвитком підприємства, розвивало й рекреаційну інфраструктуру. Приклад Юзівки показує що культура може бути різною, зі своїми плюсами та мінусами. Пристрасть к алкоголю може паралельно існувати з пристрастю к футболу. Спочатку містотворні підприємства розвивали розважальну інфраструктуру для боротьби з нудьгою, але вона також стала інструментом керуванням дозвілля для працівників. Алкогольні шинки замінялись кафе та парками, бійки та розбій на вулиці замінялись театром, футболом, активним відпочинком. В своїй праці, ідеалізуючи життя робітників, Тетяна Ніколаєва – історик, професор кафедри політичних наук, писала так: «Жителі Юзівки користувались багатьма тодішніми досягненнями і нововведеннями у міському житті. Так, російські та українські робітники і службовці разом із британськими грали в футбол, відвідували Англійський клуб, відомий своїми щомісячними танцювальними вечорами і театралізованими виставами, ходили до церкви, в кінотеатри, гуляли в

міському саду, відвідували ярмарки і цирк»¹⁰⁸. Юзівка на ряду з іншими великим підприємствами, котрих була меншість, могла дати робітникам культурно-розважальні заклади, в той час коли менші підприємства не могли цим задовільнити своїх працівників.

ВИСНОВОКИ

¹⁰⁸ Ніколаєва Т. М. Вплив підприємців на розвиток інфраструктури міських центрів України в останній третині XIX – на початку XX ст. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2004. Вип. 8. С. 196–197.

В розвинених капіталістичних країнах, заводські та шахтарські поселення були важливою частиною індустріального промислу. В європейських країнах в XIX ст. цей розвиток відбувся дещо раніше ніж в Російській імперії. Якщо на початку XIX ст. західний світ вже пройшов скрізь промисловий переворот, на всю потужність використовував новітні технології свого часу та збільшував видобуток, виробництво продукції, то в російській державі відбувався технічне відставання від капіталістичних країн. Безумовно в Російській імперії існували підприємства, шахти, розвідки корисних копалин, але технічний рівень, організація робочих процесів, кваліфікація кадрів сильно відставали від Бельгії, Англії та інших західних країн. Спроби організувати величезні підприємства, котрі зможуть повноцінно конкурувати з аналогічними в західних країнах, на Донбасі часто закінчувались закриттям будівництва або підприємства. Основними причинами слугували: геополітичні чинники, погана технічна складова, недостатня освіченість інженерів. Для Російської імперії південь держави був основним рушієм економічного розвитку, сюди входить і Катеринославська губернія, котра стала ядром для приходу іноземного бізнесу, капіталу. Котрий мав левову долю усіх грошових прибутків на ринку.

Шахтарські та заводські поселення поєднували капітал та працю в місцях з наявністю природними ресурсами, корисними копалинами. Поява подібних поселень припадає на 1870-1880-ті роки, стрімкий їх розвиток відбувається з 80-х років до початку Першої світової війни. Заводські та шахтарські поселення відігравали важливу економічну роль. Вони були умовним посередником в трансформації від міста до села. Такі поселення запровадили на своїй території доступ третього класу до модерної інфраструктури й започаткували програми соціального страхування, створивши суспільний лад. Різні поселення мали спільні риси, їх об'єднує один вагомий чинник, це залежність та прив'язаність до містоутворюючих підприємств. Ступінь залежності був різний, але він охоплював усі аспекти життя – економічні, політичні, культурні, емоційні.

Основною причиною старту стрімкого індустріального розвитку в 70-х роках послуговував приход іноземних управлінців. На прикладі Джона Джеймса Х'юза, добре зображено важливість розуміння технологічних процесів, вміння організації та ведення бізнесу. Оскільки великі корпорації мали величезну владу, наприклад як Новоросійське товариство, вони з легкістю могли контролювати соціальний розвиток, прискорювати різноманітні соціальні процеси. Поселення як Юзівка, ставали місцем з високою концентрацією влади. Важкі промислові підприємства ставали ядром для міста, навколо них будувалась уся потрібна інфраструктура. Вони прямо чи опосередковано давали роботу більшості дорослих жителів, розвивався та підтримувався громадський простір, створювались та фінансувались соціальні програми. Товариства мали великі території, могли маніпулювати інфраструктурою, будучи землевласниками робітничих поселень додатково здійснювали житловий контроль своїх підлеглих, якщо неопосередкований то з розвитком рекреаційної сфери непрямо так точно. Поза межами заводів, шахт, залізниць робітники залежали від корпоративного житла, що також ставило їх під погляд роботодавця.

Не дивлячись на такі умови, підприємці не могли здійснювати абсолютний вплив та контроль на своїх підлеглих. Регіон привертав увагу багатьох іноземних бізнесменів, поступово з приходом технологій покращувались виробництва і російських меценатів, це призводило до конкурентної боротьби. Бажання експлуатувати робітників обмежувала конкуренція на ринку праці та робітничий рух. Попри політичний та економічний контроль у робітничих поселеннях містотвірні підприємства мусили шукати компроміс з робітниками, представниками регіональної влади та іншими місцевими спільнотами. Якщо робітники не відчували переваг індустріального суспільства, вони повертались до міграційних рухів. Існувало та створювалось багато засобів для уповільнення міграційних процесів і затримання робітників в поселеннях. Часто стратегія містотворних підприємств стосовно завоювання лояльності робітників відрізнялась

враховуючи різні прошарки населення. Висококваліфіковані робітники отримували більше на свої запити ніж некваліфіковані. Чорнороби й робітники без досвіду отримували гірші умови праці та побуту. Політика лояльності формувалась в умовах наздоганяння західного промислового успіху під час промислової імперської індустріалізації.

Щоб привернути увагу управлінці, інженерів, кваліфікованих фахівців в тільки що освоєні степи Донбасу, компанії пропонували високу зарплатню, покращені умови побуту. З поступовим розвитком промисловості, більш комфортні умови життя почали отримувати і некваліфіковані робітники. Створювалась соціальна й рекреаційна інфраструктура, будувались клуби, парки, театри, магазини, церкви.

Товариства котрі штовхали розвиток, були не єдиним важелем влади. Також свій вплив привносила влада Російської імперії, державні діячі відвідували поселення, підприємці надсилали звіти, товариства підпорядковувались місцевому законодавству. Як приклад, в відкритих Новоросійським товариством навчальних закладів, освітній процес відбувався на засадах російського державництва, працювала цензура.

В поселеннях відбувалось змішання різних культурних течій. До 70-х років XIX ст., Донбас мав зазвичай невеликі підприємства, де працювало місцеве населення або привезені робітники. Замість індустріальних поселень існували села та групки хаотично розміщених будинків. Але з плином часу, через будівництво великих індустріальних заводів, шахт, залізниць було пожвавлення міграційних процесів. На прикладі Юзівки, ми можемо бачити збільшення населення після відкриття Юзівського заводу. Юзівка стала поєднанням української, російської, бельгійської, англійської та єврейської культур. Українці зазвичай були вихідцями з села, тобто місцевими жителями, котрі на зміну свого привичного побуту вибирали індустріальне поселення з більшими перспективами. Російська культура була наявна по-перше через владу, а також багато приїжджих заробітчан були росіянами. Поєднання

зарубіжної культури було привито через те, що більшість підприємців були з Англії, Бельгії, Франції та інших країн. В першу чергу в Юзівці вся інфраструктуру притаманна місту будувалась для англійців: будинки, навчальні заклади, місця для займанням спорту, місця для відпочинку. Все це пізніше було збудовано і для місцевих жителів. З самого початку, більшість жителів були носіями сільської культури, вони звикли до монокультурних спільнот. Зовсім були незвиклі жити в полікультурному, різнонаціональному суспільстві, тому іноді вороже ставились до носіїв інших культурних надбань. Але з часом, під час виробничих процесів, побуту, знаходженню в поселенні відбувалось гуртування жителів. Відбувались не тільки формальні зв'язки, утворювались неформальні структури. Поступово відбувалась міжкультурна асиміляція, великий мікс із різних етнічних груп. З'явилися спільні інтереси, наприклад спортивні явища це добре демонструють. Утворювались футбольні команди з неоднорідним національним складом, іноземці разом із місцевими відпочивали в одних і тих самих парках, розважальних закладах, в театрі були як українські так і російські гуртки.

Була притаманна диференціація суспільства за матеріальним положенням. Управлінська та технічна еліта поживала в найбільш облаштованих районах з певними елементами розкоші. В той самий час менш кваліфіковані робітники не мали пристойного житла, мешкали в напівземлянках і не мали елементарних комунальних зручностей.

Більш очевидними залишаються данні про успіхи підприємств, їх внесок в формування міст, розвитку інфраструктури і т.д., а соціальний розвиток це більш дискусійне питання. Одночасно з важкими умовами праці, смертельними випадками на підприємстві, штрафами, пияцтвом, поганими житловими умовами для певних груп населення паралельно відбувається відкриття бібліотек, навчальних закладів, зріст населення міста, збільшення зарплат, покращення умов життя, розбудова рекреаційної інфраструктури. Велика частка людей вибирала саме залишитися в індустріальному

суспільство, про це нам показує зріст кількості населення, а отже й рівень життя для людей був кращий ніж в сільській місцевості.

Дискусійність залишається через розбіжності в думках різних істориків. В одному випадку зображується заводські та шахтарські поселення як місце з тотальним гнобленням місцевих жителів, містотворні підприємства виступають майже не експлуататорами. В другому випадку з прибільшеннями романтизують та перебільшують внесок підприємців, забуваючи що все робилось руками звичайних працівників.

Підводячи підсумки впевнено можна сказати що іноземний капіталізм сприяв широкому розвитку важкої промисловості в Катеринославській губернії. Сучасний Криворізький Басейн, Донбас були важливою частиною формування економіки в Російській імперії, згодом це стало актуальним для УСРС та сучасної України. Це промисловий центр який був і є системоутворюючим для національної економіки та вітчизняної промисловості. З самого початку свого розвитку регіон відчув європейський вплив, вклад іноземного капіталу був стартом зародження та розвитку всієї інфраструктури території Донбасу. Адже іноземні підприємці заклали перші великі заводи, які стали великим прогресом свого часу.

Особливість міст цього регіону полягає в тому, що подібні підприємства як шахти, заводи, цехи та інші, стали ядром. Навколо підприємств створювалась уся інфраструктура. З'являлися робочі місця, заводи трансформувались та модернізувались, кількість робочих зростала, як наслідок виникала потреба в більшій кількості житла, лікарень, шкіл, доріг, ліній електропередач та іншій інфраструктурі. З кінця XVIII ст. кілька сіл, змогли перетворитись вже на великі міста в XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1) Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Санкт-Петербург: Наука. – Л., 1991. – 199 с.

- 2) Антонов Н.Н. Донецкий бассейн и его промышленность (1922) стр. 21
- 3) Бабешко Ал. А., Бабешко Ан. А. Старый-старый футбол Донецкого края. Донецк, 2014. 240 с.
- 4) Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва, 1955. 672 с.
- 5) Бакулев Г. Д. Чёрная металлургия Юга России. Москва, 1953. 247 с.
- 6) Бондаренко, О. Кузнец из Мертир-Тидвила / О. Бондаренко // Удачный выбор. 2009. - № 74-75.
- 7) Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Ч. 2: Иностранные капиталы в России. С.-Петербург, 1899. XVIII, 419 с.
- 8) Братченко Б. Ф.. Уголь СССР. М.: Недра, 1985. У26. 207 с.
- 9) Варзар В.Е. Список фабрик и заводов Российской империи / Составлен по официальным сведениям Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности под редакцией В.Е. Варзара. — СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1912. — 720 с.
- 10) Вивалоутворення у гірничних виробках шахт Донбасу. / Кошелев К. В., Бурма І. І., Герасимчук Д. А., Кошелев О. К. К: Техніка, 1944. 135 с.
- 11) Вугільна шахта: В. І. Бондаренко / В. І. Бондаренко, В. Ю. Медяник, І. А. Ковалевська – Дніпро: РВК НТУ «ДП», 2020. – 360 с.: іл. 118 : бібліогр. 51 найм. Стр. 18
- 12) Гайко Г.І, Білецький В.С. Нарис історії гірництва в Україні. К.: ТОВ Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2022. – 189 с.
- 13) Гальченко О. М. Спортивно-гімнастичний рух у Дорадянській Юзівці. Слобожанський науково-спортивний вісник. 2010. №3. С. 153–156.

- 14) Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе. С.-Петербург, 1892. С. 1.
- 15) Гонимов И. А. Старая Юзовка. Сталино: СОИ. 1955. 130 с.
- 16) Горнозаводская производительность России. 1876 г. / К. Скальковский, 1878. - 119 с.
- 17) Гливиц, Ип. Железная промышленность России : Экономическо-статистический очерк с 35 статистическими таблицами, 1 картограммой, 8 диаграммами и справочными данными о некоторых заводах / Ип. Гливиц, горн. инж. ; Общество для продажи изделий русских металлургических заводов. Санкт-Петербург. 1911.
- 18) Дынгес, А. Англичанин по происхождению / А. Дынгес. Донецк, 1999.
- 19) Евсюкова, С. А. Прошлое и настоящее: они руководили заводом, о руководителях Донецкого металлургического завода 19 - 21 вв. от Дж. Юза до А. Н. Рыженкова / МЕТАЛЛ И ЛИТЬЕ УКРАИНЫ. - 2011. - № 9/10.
- 20) Жаров А. Джон Юз. Английский промышленник, прославивший донецкие степи/ Донбасс европейский. – Донецк, 2012. С. 39-40
- 21) Иславин В. И. Обзор каменноугольной и железоделательной промышленности Донецкого края. Горный журнал. 1875. Т. 1. № 1. С. 39–95.
- 22) Каменноугольная промышленность России в 1906 г. Вып. 2 . Харьков, 1908. 154 с.
- 23) Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). Москва, 1979. 237 с.
- 24) Куліков В. О. К 90 Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія / В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 388 с.

- 25) Лазарев В. «За шахтеров», Горный листок, н. 3 (Февраль 1, 1899), стр. 66.
- 26) Лариса Моисеенко, Инна Стародубцева Христианские церковные сооружения юго-восточной Украины (вторая половина XIX – начало XX века)
- 27) Ленин В. И. Развитие капитализма в России: Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Москва, 1951. 584 с.
- 28) Либерман Л. А. В стране черного золота: Очерк развития заработной платы и революционного движения горнорабочих Донбасса. Москва ; Ленинград, 1926. 193 с.
- 29) Ломако М.М., Кулішов М.В. Из історії першого видобутку кам'яного вугілля у Донецькому басейні // Матеріали 18-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Краматорськ, 26-28 вересня 2019 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — Краматорськ, 2019. – С.189-193.
- 30) Ломко О. Основатель города Донецк: Кочубей или Юз? // Науковий журнал "Сіверянський літопис". 2016. № 6. С. 71
- 31) Мевуис А. Ф. Будущность горнозаводского промысла на Юге России / [соч.] Горн. инж. Мевуиса. — Санкт-Петербург: тип. М.О. Вольфа, 1867. - 32 с.
- 32) Мевуис А. Ф. Горное училище С. С. Полякова. Южно-Русский Горный листок. 1882. № 56. С. 382–383.
- 33) Мевуис А. Ф. Обзор постепенного развития горного промысла на Юге России. Южно-русский горный листок. 1880. № 2. С. 17–20.
- 34) Михайловский Я. Т. О заработной плате и продолжительности рабочего времени на русских фабриках и заводах. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-

заводской промышленности Российской Империи. Санкт-Петербург, 1896. С. 465–492.

35) Ніколаєва Т.М. Вплив підприємців на розвиток інфраструктури міських центрів України в останній третині XIX – на поч. XX ст. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Фахове видання Вип. VIII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – с. 186–202.

36) Новиков К. Домна, яку збудував Джон / Закон и бизнес. – 2009. - № 10.

37) Новороссийское общество: Юзовка, Екатеринославской губернии. Юзовка, 1919. 58 с.

38) Пажитнов К. А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Харьков, 1927. 161 с.

39) Пажитнов К. А. Положение рабочего класса в России. Санкт-Петербург, 1908. 306 с.

40) Пальчинский П. И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна. Горный журнал. 1906. №3. С. 423.

41) Пальчинский П. И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна. Горный журнал. 1906. №3. С. 423.

42) Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург, 1904. 254 с.

43) Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России. Санкт-Петербург, 1895. 192 с.

44) РГИА. Ф. 1287. Оп. 38. Раздел 1897 г. Д. 3439: Об обращении поселения Юзовки в безуездный город.

45) РГИА. Ф. 1288. Оп. 5 (1915). Д. 51: Об утверждении плана поселка Юзовки Екатеринославской губернии. 1915–1917 гг.

- 46) Рысс П. Я. Углекопы. Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены. Санкт-Петербург, 1905. № 3. С. 136–161.
- 47) Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд / Стат. отд-ние Екатеринославской губ. земской управы. Екатеринослав, 1886. 1092 с.
- 48) Святловский В. В. Фабричный рабочий. Санитарное исследование здоровья русского фабричного рабочего в Привислянском крае и в Малороссии: материалы для медицинской географии и статистики России [Варшава, 1898]. Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период. Санкт-Петербург, 2000. С. 702–743.
- 49) Селиванов Р. Жилища для рабочих. Горно-заводский листок. 1892. №12.
- 50) Смирнов В.О., Сергеев П.В., Білецький В.С. Технологія збагачення вугілля : [навчальний посібник]. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2011. – 476 с.
- 51) Станиславский В. М. К вопросу о санитарных условиях жилищ горнорабочих Донецкого района. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. 1909. № 10. С. 462–476.
- 52) Стёпкин В. П., Гергель В. И. Полная история Донецка. Донецк, 2008. 560 с.
- 53) Столетов Ф. «Цікава історія мір вимірювань». Ж. Центрполіграф 2019. С. 40
- 54) Страницы истории заводов: пробные главы / Н. Потапчик и др. Харьков, 1934. 368 с.
- 55) Таскин Е. Н. К вопросу о привлечении и удержании рабочих на каменноугольных копях Донецкого бассейна. Горно-заводский листок. 1899. № 7. С. 3729–3732

- 56) Тимофеев П. Т. Чем живет заводской рабочий. Антология социально-экономической мысли в России: Дореволюц. период. Санкт-Петербург, 2000. С. 744–779.
- 57) Тиме И. А. Очерк современного состояния горно-заводского дела в Донецком бассейне. Горный журнал. 1889. Т. 1. №1. С. 1–97; Т. 1. №2. С. 217–348.
- 58) Труды XVIII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 1 по 14 декабря 1893 года. Ч. 1: Отчеты, протоколы и доклады. Харьков, 1894. LXXXIV, 426 с.
- 59) Устав Юзовского спортивного общества. — Юзовка: Типография Беликова, 1911 г
- 60) Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). Прага, 1938. 199 с.
- 61) Черемухин Н. М. Как живут и как питаются рабочие Рыковских копей в пос. Юзовке. Врачебно санитарная хроника Екатеринославской губернии. 1910. № 1. С. 1–21.
- 62) Шанский В. П., Семенов В. П., Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. СПб.: изд. А. Ф. Девриена. Т. 14: Новороссия и Крым. 1910. 983 с.
- 63) Юз і Юзівка. / Гайдук В.А., Ляшенко В.Г. , Мозговий В.І., Навка І.П. Пер. англ, текстів І. М. Яндоли; підбір і рубрикація худ. текстів Л.Г. Вергазової./ Під загальною ред. Гайдуга В. А. Донецьк: «Фирма «Кардинал». 2000. 320 с.
- 64) Янжул І. Виробництво на Україні / І. Янжул; Перекл. О. Матійченко. – Харків: Український робітник, 1926. – 57 с.
- 65) Credit Lyonnais, Paris., 13599, study 1255 ter., NewRussia Co.,M. Geibel, January 24, 1905.

- 66) Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution, Vol. 1: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton, 1994. 361 p.
- 67) Kulikov V. O. The Hundred Largest Employers in the Russian Empire, circa 1913. *Business History Review*. 2017. Vol. 91. №4. P. 735–765.
- 68) McKay J. P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*. Chicago, IL, 1970. 456 p.
- 69) The research of the monument of history of industry and technical equipment in Donbas: Staropetrovskoye Iron Foundry A.N. Usachuk
- 70) Westwood, J. N. "John Hughes and Russian Metallurgy," *Economic History Review*, series 2, 17 (1965), pp. 564—69.